

Василь Ботушанський

Нариси
з історії формування і функціонування
владних структур на Буковині
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Чернівці
2020

УДК 94:353](477. 85),,1851/ 1914”

Б 862

*Друкується за рішенням вченої ради факультету історії,
політології та міжнародних відносин Чернівецького
національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол №10 від 30 червня 2020 р.)*

Рецензенти:

О.В. Добржанський – доктор історичних наук, професор,
М.Ф. Юрій – доктор історичних наук, професор.

Ботушанський В.М.

Б 862 Нариси з історії формування і функціонування владних структур на Буковині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Чернівці, 2020. 160 с.

У збірці нарисів характеризуються різні форми і рівні владних структур, які діяли на Буковині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Для освітян, студентів, представників місцевого самоврядування, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією Буковини.

УДК 94:353](477. 85),,1851/ 1914”

Botushanskyi V.M.

Essays on the History of Power Structures Formation and Functioning in Bukovyna (late 19th – early 20th century). Chernivtsi, 2020. – 160 p.

The collection of essays characterizes the various forms and levels of power structures that operated in Bukovyna in the late 19th – early 20th century.

For educators, students, local government officials, local historians, anyone interested in the history of Bukovyna.

Передмова

Система місцевого самоврядування на Буковині складалася протягом тривалого часу й остаточно сформувалася у 60-х роках ХІХ ст.

Як відомо, після приєднання Буковини до Австрії 1774 р. тут спершу було введено управління військової адміністрації. Від 1786 р. край адміністративно включено до складу Галицької губернії, де Буковина становила 19-й округ аж до 1849 р.

1779 р. Чернівці як окружне місто стало адміністративним центром Буковини, а в 1786 р. отримало австрійський міський статус. Від 1832 р. містом почав управляти магістрат на чолі з бургомістром (замість т. зв. громадського суду).

Після революції 1848 р. Буковина здобула статус окремого коронного краю як герцогство з власним крайовим парламентом (крайовим сеймом, ландтагом), крайовою конституцією. Але ці нововведення утвердилися не відразу: ще були спроби повернутися до старих порядків.

На той час паралельно склалися дві форми державної влади: центральна від імені австрійського імператора та віденського уряду – і місцеве самоврядування як крайова представницька влада.

Центральну владу на Буковині представляло крайове управління на чолі з крайовим президентом, який призначався імператором і звітував перед міністерством внутрішніх справ і самим цісарем. Крайове управління існувало на Буковині від 1853 до 1918 р. У повітах крайовому управлінню підпорядковувалися повітові управління на чолі з начальниками цих управлінь.

Представницьке крайове самоврядування представляв крайовий сейм, який обирався терміном на 6 років: спершу у складі 31 депутата, а від 1911 р. – 63. Сейм діяв від 1861 до 1918 року. В його обов'язки входило ухвалювати крайові закони. У міжсесійний період від імені сейму виступав виконавчий комітет крайового сейму, або крайовий виділ.

Органами самоврядування на місцях – у містах і містечках, селах – були громадські ради, які підпорядковувалися крайовому

сейму. Недовгий час у 60-х роках існували і повітові ради, але згодом були ліквідовані.

Органи місцевого самоврядування на Буковині діяли у відповідності до конституції 1867 р. і крайового закону від 14 листопада 1863 р. На його основі було розроблено статут громадського самоврядування і для Чернівців, який вступив у силу в березні 1864 р. Через 46 років, від 1909 р. вступив у дію новий прогресивніший крайовий закон про місцеве самоврядування, який діяв до 1918 р. Він стосувався як сільських, так і міських громад.

Проблема місцевого самоврядування завжди (починаючи з часів запровадження Магдебурзького права, XIII ст.) належала (належить і зараз) до одного з найбільш актуальних питань повсякденного життя практично всього населення тієї чи іншої країни, регіону, провінції, міських, містечкових і сільських громад. Адже саме там, на найнижчому, а фактично на первинному рівні урядування обговорювалися і вирішувалися (вирішуються і нині) життєво важливі справи більших чи менших людських спільнот. І понині в Україні йде пошук найбільш оптимальних форм і методів реалізації місцевого самоврядування, закріпленого в Конституції¹. Досить сказати, що за перше десятиріччя з 1991 по 2002 р. в Україні було прийнято понад 700 законодавчих і близько 3 тис. нормативних актів, які прямо чи опосередковано стосувалися сфери місцевого самоврядування та регіональної політики². Та все ж і сьогодні обирають найбільш оптимальну модель самоврядування в країні, зокрема шляхом децентралізації і створення об'єднаних громад.

У зв'язку з цим незайвим є ознайомлення з досвідом минулого (позитивним і негативним) у цій галузі в різних регіонах України, у т.ч. й на Буковині, яка 144 роки перебувала у складі великої центральноєвропейської держави Австрії (Австро-Угорщини). На територію цієї інтегрованої провінції було поширено той політичний та адміністративний устрій, ті форми урядування (центрального, крайового, громадського), які існували в Габсбурзькій імперії, зокрема у другій половині XIX – на початку XX ст., тобто в час остаточного утвердження в ній

конституційного ладу в центрі і на місцях. Звичайно, самоврядування, зокрема в сільських громадах, на Буковині мало свої особливості.

Вони знайшли у якійсь мірі своє відображення у працях австрійських істориків Г.І.Бідермана³, Р.Ф. Кайндля⁴, відомого українського адвоката В.Дутчака⁵, в колективних монографіях⁶ тощо.

В останні роки цій проблемі приділяється більша увага. В історико-правознавчому аспекті опублікував змістовну монографію М.В. Никифорак⁷, у якій 5-й розділ присвячено міському і сільському самоврядуванню на Буковині в австрійський період (1774-1918).

В історичному, політико-адміністративному плані ця проблема знайшла досить повне висвітлення у статтях і монографіях О.В. Добржанського⁸. Згадується про сільське самоврядування і в сучасній колективній монографії «Буковина: історичний нарис»⁹ та ін.

Вказані праці, безумовно, є суттєвим внеском у дослідження тодішньої ланки самоврядування на Буковині. Але важливо також показати його півстолітню еволюцію, практичну діяльність, успіхи і проблеми, які доводилося вирішувати громадським радам в умовах, хоч і обмеженого, та все ж конституційного ладу, що і є завданням даної роботи.

¹ Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Інформаційно-видавниче агентство «ІВА», 1996. – 118 с. – С. 99 – 104.

² Яцуба В. Чи є в Україні місцеве самоврядування / В Яцуба, Б Климчук, М. Пухтинський // Урядовий кур'єр. – 2003. – 12 квітня.

³ Bidermann H.I. Bukowina unter österreichische Verwaltung. 1775-1875. – Lemberg, 1876. – 86 S. – С. 25 – 29.

⁴ Kaindl R.F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart = Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення / Пер. з нім. В.Ю. Іванюка. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 300 с. – С. 121 – 146; Його ж. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці: Молодий буковинець, 2000. – 208 с. – С. 58 – 70 / Пер. з нім. З.Ф. Пенюк.

⁵ Дутчак В. Про новий устав громадський для Буковини. – Чернівці, 1908,- 34 с. – С. 3 10; Його ж. Як відживають давні штучні обшари двірські на Буковині. – Чернівці, 1912. – 52 с.; Die Gestaltung der Gutsteritorien in der Bukowina. – Czernowitz, 1910.- 32 S. – С. 3 – 5, 31 – 32; Його ж. Landtafelgüter und Gutsgebiete in der Bukowina. – Czernowitz, 1907. – 28 S. – С. 21 – 27; Його ж. Панська захлапність // Буковина. – 1909. – 31 жовт.

⁶ Die österreichisch – ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899. - 532 S. – С. 178, 254.

⁷ Никифорак М.В. Державний лад і право на Буковині в 1774-1918 рр. – Чернівці: Рута, 2000. – 280 с. – С. 40 – 166.

⁸ Добржанський О.В. Система органів влади Буковини у складі Австрійської (Австро-Угорської) монархії // Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області / За заг. ред. О.В. Добржанського, А.М. Круглашова, М.В. Ярмистого. – Чернівці: Букрек, 2014. – 820 с. – С. 189 – 243; Його ж. Адміністративно-територіальний устрій // Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416. – С. 69 – 73.

⁹ Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416. – С. 69 – 73; 207 – 220.

Сільське самоврядування. Двірські обшари

Система сільського (громадського) самоврядування на Буковині за часів Австрії склалася не зразу. Адміністративну і судову владу в сільських громадах тривалий час здійснювали власники доміній (поміщики) та їхні службовці, які й утримувалися на кошт власників доміній, а з 1786 р. – юстиціарії. Останні були уповноваженими власників доміній. Розпорядження доміній здійснювалися через сільських старост (суддів), яких призначали поміщики, та присяжних, які обиралися по 2 від кожних 50 дворів на 1-3 роки. Старости слідкували за розподілом та виконанням селянами усіх повинностей, громадських робіт, за збором податків, розквартируванням війська та ін.¹

Після відміні панщини та інших феодальних повинностей у 1848 р. ця система урядування на селі була скасована. Тимчасовий закон 17 березня 1849 р. поклав початок сільському громадському самоврядуванню в краї на нових правових засадах, хоча впроваджувалося воно у життя повільно, а патентом 31 грудня 1851 р. значно обмежено. Потрібен був новий більш демократичний закон про громадське самоврядування. Але через те, що в країні настала смуга реакції, його проєкт з'явився лише більш як через 10 років і направлений у провінції для обговорення. Одна з таких нарад відбулася у Чернівцях на початку лютого 1862 р., в якій взяли участь крайовий президент (очолював крайове управління, що діяло від імені центральної влади у Відні), 6 крайових радників, повітові начальники (підзвітні крайовому управлінню), один поміщик, голова Чернівецького магістрату, один сільський староста, один селянин², тобто представники селянства, для якого готувався закон, було представлено вкрай слабо. Незабаром, 5 березня 1862 р. імперський закон про місцеве самоврядування як зразок для усіх провінцій був прийнятий. Він ліг в основу при розробці крайових законів про місцеве самоврядування, на його підставі крайовими сеймами, у т.ч. й Буковинським, було прийнято крайові закони, статuti про порядок самоврядування в громадах та вибори до громадських рад³. «Закон про устрій в громадах»

(громадський статут) і «Закон про громадський виборчий статут» Буковинський сейм ухвалив 4 квітня 1863 р.⁴, цісар підписав їх 14 листопада 1863 р., вони набрали чинності через 60 днів після опублікування (доповнений 9 грудня 1869 р.)⁵.

У конституції Австрії 21 грудня 1867 р. виборне представництво у місцевих органах самоврядування було закріплено як конституційна норма. У її 5-й статті зазначалося: «Всі громадяни, які живуть в одній громаді і сплачують їй податок від своєї реальності, заробітку чи прибутку, мають активне і пасивне виборче право до громадського представництва»⁶.

Якими ж були основні положення крайового закону Буковини 1863 р. про громадське самоврядування?

Насамперед зазначалося, що кожна самоврядна громада (поділ на такі громади відбувся у 1859 р.) могла об'єднувати один або кілька населених пунктів (особливо хуторів у гірській місцевості), або один населений пункт міг розділитися на дві громади (зокрема, німецьким колоніям дозволялося виділятися в межах українських чи румунських сіл). Тому кількість самоврядних громад і населених пунктів в краї ніколи не співпадала. За переписом 1869 р. на Буковині числилося 319 громад (у 1859 р. – 306), у т.ч. 298 сільських, 16 містечкових і 5 міських⁷, 1910 р. – 336, з них сільських 323, містечкових – 3, міських – 10⁸.

Серед 17 австрійських провінцій (без Угорщини) Буковина у 1890 р. за кількістю населених пунктів – 428 (без хуторів) – займала сьоме місце. Набагато більше їх було в Галичині (10461), Чехії (6915), Моравії (2695), Долішній Австрії (1525), Штирії (1482)⁹.

Громада складалася з мешканців, які ділилися на дві категорії: громадян і співгромадян. До громадян належали корінні жителі, які віддавна проживали в даному селі, до співгромадян – приїжджі, які володіли в громаді нерухомим майном, сплачували податки, були у віці не менше 24 років і проживали в цій громаді не менше двох років. Всі решта вважалися сторонніми, але мали право домагатися громадянства

за умови, якщо хтось з їхнього роду був колись громадянином цієї громади, або ж просити таку громаду про прийняття у громадянство, за що потрібно було сплатити 100 флоринів. Громада мала право присвоювати людям, які особливо їй прислужилися, почесне громадянство.

Громада, громадська рада підпорядковувалися крайовому сейму і його виконавчому комітету (виділу). В компетенцію громади входило:

- проводити в життя імперські та крайові закони й розпорядження вищестоящих керівних органів влади і самоврядування¹⁰;

- управляти громадським майном (у кінці XIX ст. воно включало без Чернівців: 3642 га ріллі, 1584 га луків, 40777 га пасовиськ, 25621 га лісу, 13038 га неужитків, решта – під будівлями, дорогами та ін. – всього 84751 га; будівлі вартістю 1073 тис. фл. (без Чернівців); 430 тис. фл. цінних паперів, 2 тис. фл. готівки, на 4 тис. фл. худоби)¹¹;

- забезпечувати безпеку особи і майна;
- турбуватися про належне утримання громадських доріг, вулиць, площ, мостів, про безпеку руху на них;
- забезпечувати діяльність польової і санітарної поліції;
- здійснювати нагляд за якістю продовольчих товарів на ярмарках, базарах, за точністю засобів зважування і вимірювання;
- слідкувати за дотриманням наймачами статуту про слуг;
- дбати про бідних, організовувати благодійні заходи;
- вирішувати дрібні спори між мешканцями громади;
- здійснювати відповідні заходи у разі добровільного продажу кимось майна з аукціону та ін.;

Визначено було в законі й компетенції громадської ради, які впливали з компетенції громади:

- приймати рішення, організовувати і контролювати їх виконання;

- дбати про примноження, збереження та спосіб використання громадського майна, яке вважалось необмеженою

власністю громади, могло надаватися в користування членам громади з дозволу і під контролем крайового виділу;

- вчасно (за 2 місяці до початку нового року) скласти і затвердити бюджет громади на кожний наступний рік та не пізніше, як через 2 місяці скласти фінансово-господарський звіт за минулий рік;

- організовувати чергові вибори наступної громадської ради;

- турбуватися про бідних, влаштовувати для цього благодійні заходи;

- створювати із членів громадської ради третейські комісії для вирішення спірних питань;

- здійснювати нагляд за використанням громадської власності та ін. Громадська рада обиралася: при числі громадян менше 100 – у складі 8 – 9 чол., при 100 – 300 – 12 чол., 301 – 600 – 18 чол., 601 – 1000 – 24 чол., понад 1000 – 30 чол.¹².

Чи не найскладнішим в діяльності громади було поповнення громадського бюджету для здійснення різних заходів. Громадська рада була зобов'язана вишукувати ці кошти (прибутки від громадського майна, митні збори, штрафи, благодійні пожертви тощо). Але, як правило, цих коштів не вистачало. Закон 1863 р. дозволяв громаді збирати для власних потреб громадські податки, або «додатки» («Umlagen»). Вони визначалися у певному процентному співвідношенні від розміру державних податків (земельного, будинкового, заробкового та ін.)¹³, а також як акцизні збори від продажу м'яса, вина і збиралися з усіх членів громади, за винятком державних, крайових і громадських службовців та слуг, військових та їхніх вдів і сиріт, учителів, духовенства. У 1895 р. громадські додатки на Буковині становили, наприклад, в середньому 70% від державних податків, у т.ч. у 37 громадах – 75%, у 10 громадах – 70%, у решті – від 55 до 68%¹⁴. Громада при потребі (будівництво мосту, колодязя, школи, громадської канцелярії і т.п.) могла на якийсь рік визначити значно більші громадські податки. У таких випадках вони сягали до 200%. Але якщо їх рівень досягав 50% від державних, на це потрібен був дозвіл крайового виділу, а

якщо вони сягали 75-100%, потрібно було приймати сеймом для відповідної громади спеціальний закон¹⁵. Приміром, на 1889 р. крайовий виділ для окремих громад затвердив громадський податок у таких розмірах до державного податку (у %): Гаврилівці – 60, Міліє – 70, Боянчук – 60, Розтоки – 75, Слобода-Раранче – 64, Новоселиця – 75, Сучавени – 70, Стара Гута – 59, Куликівці – 65, Костинці – 62, Пресекарени – 68, Горішні Станівці – 75, Яблуниця – 66, Волока-над-Черемошем – 75 відсотків і т.д.¹⁶. Якщо поміщик вступав до місцевої громади як її член, він мусив домовитися з нею про розмір сплачуваних ним громадських податків.

За рішенням громади від односельчан можна було вимагати виконання на користь останньої певного виду робіт (ручної праці чи з тягловою силою) з оцінкою її в грошах як громадський податок. Можна було у таких випадках замість себе когось найняти.

У разі нагальної потреби громада могла вирішити, щоб все працездатне населення обов'язково взяло участь у якихось термінових роботах без оплати. Рішення громадської ради про розмір «додатків» для членів громади належало оголосити заздалегідь, невдоволені могли впродовж 14 днів опротестувати таке рішення. Несплата «додатків» стягалася як і недоїмка по державних податках¹⁷. До 1899 р. громадські податки збирали громадські начальники (двірники), але у зв'язку зі зловживаннями у цій справі надалі їх збирали податкові установи¹⁸.

Громадська рада засідала не рідше одного разу в квартал (спочатку це відбувалося переважно в хаті голови, інколи – в корчмі, згодом – у громадських канцеляріях), але могла скликатися і позачергово на вимогу $\frac{1}{4}$ членів ради. Рада могла приймати рішення лише за наявності кворуму в $\frac{2}{3}$ членів. Член громадської ради не міг брати участі в обговоренні питання, якщо воно стосувалося його особисто чи його родичів до другої лінії спорідненості включно. Член громадської ради, який допустив різного роду порушення, міг бути позбавлений депутатського мандата. Голосування відбувалося на словах або вставанням(хто

«за» - вставав, а хто «проти» - сидів), але могло бути і бюлетенями. Засідання громадської ради було відкритим, але на прохання голови чи членів ради могло бути закритим, за винятком засідань, на яких обговорювався річний фінансовий звіт чи проєкт бюджету на наступний рік. Кожне засідання ради протоколювалося секретарем, якому допомагали 2 члени ради¹⁹.

Отже, громадська рада на селі була і керівним, і виконавчим органом. Її очолював голова громадської ради, який обирався з числа депутатів. Він називався двірником, старостою, а у гуцулів ще – ватманом, вйтом, а членів ради – присяжними, журатами, яким допомагали поліцейські, патрульники, ватажки, пушкарі, або панцірни²⁰. Його компетенції витікали із компетенції громадської ради. Він представляв громаду перед вищестоящими органами влади і крайового самоврядування, повинен був здійснювати контроль за використанням в інтересах громади громадського майна, за господарськими справами в громаді, за громадськими установами, закладами, що діяли на території громади, за здійсненням громадських заходів; організовував фонд бідних; давав дозвіл на добровільний продаж майна з аукціону; керував місцевою поліцією; організовував боротьбу з епідеміями, пошестями; у погодженні з сільською управою накладав штраф за різні порушення (на основі розпорядження МВС Австрії від 5 березня 1868 р.) у сумі до 10 фл. (гроші поступали у фонд бідних), а якщо винуватець був бідним, то голова мав право взяти його під арешт до 48 годин. У всіх справах голові повинні були помагати його заступники, які обиралися з числа тих, хто після голови набрав найбільше голосів, і члени громадської ради²¹.

Хоч місцеве самоврядування в селах користувалося значною самостійністю у вирішенні питань життєдіяльності громади, воно було підконтрольне всім вищестоящим органам центральної влади (повітовому і крайовому управлінню) та крайовим самоврядним органам (сейму і його виконавчому комітету). Крайове управління і повітові управління (їх у 1855-1868 рр. було 15, у т.ч. у північній частині краю – 9, у 1868-1897 рр. – 8, у т.ч. у північній частині – 5, у 1905-1910 рр. – 11, у т.ч. у північній частині – 7) за згодою крайового віділу мали право припинити

дію рішень громадських рад, ухвалених з порушенням відповідного закону 1863 р. аж до усунення громадської старшини від урядування і призначення тимчасових керуючого і писаря за рахунок громади, що їй обходилося в кілька разів дорожче. Як писав про 80-ті рр. ХІХ ст. український письменник Буковини Осип Маковей, повітами володіли тоді пани старости безмежно²².

Приміром, у 1895 р. у Лужанах після розпуску громадської ради півроку урядували комісар Лукашевич і секретар Лінкс, яким громада платила по 200 фл. в місяць²³. За бездіяльність, різні порушення крайовий виділ мав право накласти на члена громадської ради штраф у сумі до 20 фл.

Громадська рада обиралася під час призначених на певну дату виборів. За виборчим статутом 1863 р. виборче право мали ті члени громади чоловічої статі у віці понад 24 роки, які були австрійськими громадянами і не менше року платили від своїх господарств прямі податки; рахувалися громадянами і представники духовенства, офіційні службовці, офіцери, але не на військовій службі, офіцери-пенсіонери, доктори наук, директори шкіл і старші учителі, різні фонди, корпорації (через уповноважених).

Не мали виборчих прав жінки, військовослужбовці на дійсній службі, слуги, поденники, ремісничі підмайстри, що не мали власних майстерень, особи, на майно яких накладено секвестр чи розпочато розслідування щодо права власності, порушники публічної моралі, ув'язнені або такі, що перебували під слідством. Щоправда, жінки-власниці маєтків, господарств могли голосувати через посередництво своїх чоловіків у шлюбі, чи через уповноважених осіб чоловічої статі, які мали пред'явити при голосуванні письмові уповноваження. Якщо власники мали маєтки у кількох селах, чи підприємства у кількох населених пунктах, то вони мали право голосу у кожному населеному пункті, але особисто голосували в одній громаді, в решті – через своїх уповноважених. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. серед поміщиків Буковини виборче право по І курії мали 140 – 150 осіб²⁴.

Якщо поміщицький маєток чи його частина були включені до складу громади, то власник цього маєтку чи його частини мав право ввійти до складу громадської ради і навіть до складу виконавчого комітету (управи) без виборів, якщо він сплачував не менше 100 фл. прямих державних податків (без додаткових місцевих податків), або незалежно від розмірів податку він був тут єдиним власником цього табулярного (поміщицького) маєтку²⁵.

Внаслідок цих та інших обмежень виборчих прав позбавлялося значне (150 тис.) число населення сільських громад. Власне, така ситуація була і в інших провінціях імперії. Відомий сучасний австрійський історик Еріх Цольнер вважає, що у другій половині ХІХ ст. виборчі права мали тільки 6% чоловічого населення монархії²⁶.

Відповідно до зазначених обмежень складалися і списки виборців, які мали бути готові не пізніше, ніж за 4 тижні до виборів. В основу цієї процедури було покладено майновий ценз: хто платив більше податків, той мав більше прав. Спочатку в списки вписувалися прізвища почесних громадян, духовенства, офіцерів-відставників, докторів наук, директорів шкіл, старших учителів, потім тих, хто платив найвищі прямі податки, далі – в залежності від розміру податків по спадаючій величині. Якщо в когось виявилася однакова сума податку, то спочатку вписували старшого за віком, потім молодшого. В кінці списку в графі «сплачувані податки» підбивалася загальна їх сума і ділилася на три, щоб визначити три майнові курії, кожна з яких обирала однакове число депутатів (відповідно до однакової суми податків у кожній курії). Через те, що сума податків по кожній курії була однакова, то до першої входило найменше число виборців, але багатших, до другої – дещо більше, до третьої – найбільше. Так, при виборах громадської ради в с. Топорівцях у жовтні 1889 р. до першої курії було вписано 137 виборців (11,6%), до другої – 282 (23,7%), до третьої – 769 (64,7%)²⁷, але кожна курія повинна була обрати по 10 депутатів.

Отже, майновий ценз робив вибори громадських рад далеко не демократичними: 1 депутат від 14 виборців у першій курії, 1 –

від 28 виборців у другій курії. Але якщо число виборців було невелике, а різниця у сплачуваних податках незначна, могло бути лише 2 курії.

Виборча комісія у складі голови і 3 членів (по 1 від кожної курії) повинна була за 8 днів до початку виборів вивісити списки виборців, оголосити про вибори, про число депутатів, яких необхідно обрати, де і коли збирається кожна курія. Письмові оголошення повинні були вивішуватися у видних місцях, рідною мовою. Проте останнього не завжди дотримувалися. Приміром, у тих же Топорівцях під час виборів громадської ради у жовтні 1889 р. оголошення вивісили німецькою мовою, яку більшість українців не знали, через що на вибори з'явилося: із 769 виборців третьої курії – 59 (7%), із 282 виборців другої курії – 51 (18%), із 137 виборців першої курії – 39 (28%)²⁸.

Вибори були відкритими. У день виборів член комісії від кожної курії викликав за списком по черзі кожного виборця у виборчу кімнату, який вголос називав по кілька прізвищ чоловіків – кандидатів у віці не нижче 30 років (але не більше, ніж було визначено на курію), кого він хотів би обрати до складу громадської ради. Обраними (відповідно до визначеного числа депутатів на кожну курію) вважалися ті, хто набрав найбільшу кількість голосів. Якщо перше голосування не дало результатів, то відбувалися повторні вибори, на яких змагалися два кандидати, які у першому турі набрали найбільшу кількість голосів²⁹. Не могли бути депутатами громадської ради слуги, поденники, ремісничі підмайстри, особи, які проживали в громаді тимчасово, а також родичі до другої лінії спорідненості.

Обрані до громадської ради депутати (радни) були зобов'язані брати участь у її роботі. Могли відмовитися представники духовенства, службовці, військові, якщо вони не на службі, особи у віці понад 60 років, ті, хто в попередній період були головами виконавчого комітету ради (управи), ті, кому не дозволяв стан здоров'я, хто був довго відсутній у громаді у зв'язку з характером роботи, хто входив до складу ради без виборів (поміщики). Хто ж з обраних безпричинно не хотів брати участь у роботі громадської ради, той міг бути оштрафований на

суму до 10 фл., а крайовий виділ міг накласти штраф і до 100 фл. Штраф поступав у громадську касу³⁰.

З числа тих депутатів, хто набрав найбільше голосів, обирався своєрідний виконавчий комітет (управа) у складі голови і не менше 2 заступників. Не могли бути головами громадських рад ті, чиє житло було в іншому населеному пункті, у кого у складі громадської ради були родичі першої і другої лінії спорідненості, а також службовці, слуги, представники духовенства. Якщо впродовж 3-річної каденції ради хтось вибував з поважних причин, то за 2 тижні належало призначити вибори по відповідній курії й дообрати члена громадської ради³¹. Голова і його заступники при вступі на посади у приміщенні виборів давали присягу бути вірними і послušними цісарю, дотримуватися державних і крайових законів, добросовісно виконувати свої обов'язки під керівництвом начальника повітового управління.

Посади голови і його заступників були безоплатними. Щоправда, громада мала право за наявної можливості визначити їм певну винагороду із громадської каси. Оплачуваним був тільки секретар (писар) громадської ради.

Одночасно з обговоренням питання про громадське самоврядування в крайовому сеймі у березні 1863 р. розпочалося також дебатування щодо створення й проміжної представницької ланки між сільськими громадськими радами і сеймом – повітових рад. Думки з цього приводу розділилися: одні були «за», інші «проти». Зокрема, депутат від великих землевласників доповідач Пітей виступав рішуче проти цієї «зайвої інституції»³², через що це питання на деякий час було знято з обговорення. Однак у 1869 р. воно знову появляється на порядку денному в сеймі (не виключено тому, що у Галичині такі повітові представництва були створені й діяли). 12 грудня крайовий закон про повітові ради було схвалено. Міста Чернівців він не стосувався.

Відповідно до закону повітові представницькі зібрання склалися з повітових зборів і повітового комітету (ради) і діяли в межах адміністративних повітів. Їх діяльність поширювалася на всі громади і двірські обшари (поміщицькі володіння) даного

повіту шляхом прийняття повітовими зборами чи комітетом відповідного рішення. Повітові представництва склалися з представників великих землевласників (які платили не менше 50 фл. прямих річних податків), високо оподаткованих промисловців і торговців (50 фл.), інших членів міських, містечкових і сільських громад. Чисельність повітового представництва становила у повітах з населенням до 45 тис. чол. 24 члени, понад 45 тис. чол. – 30 членів. При чисельності повітового представництва 24 особи поміщиків повинно було входити туди 8 осіб, селян – 8, промисловців і торговців – 4, представників міст і містечок – 4. Вибори у повітове представництво відбувалися по відповідних куріях: у перших двох – прямим голосуванням, від сільських громад обирався один виборщик від кожних 500 душ сільського населення, а виборщики обирали свого представника. Право голосу мали ті (за винятком жінок), хто був австрійським громадянином, мав 24 роки, був дієздатним.

У коло діяльності повітового представництва у межах повіту як дорадчого органу входили: повітовий бюджет, його наповнення, виконання, справедливий розподіл по різних сферах діяльності (землеробство, охорона здоров'я, благодійні цілі тощо), розквартирування в селах війська (у разі придушення селянських виступів), виконання гужової повинності, визначення розміру повітових податків (до 10% до основних державних податків), позики для потреб повіту; право контролю рішень місцевих громадських рад у сфері бюджету і управління громадським майном³³.

Крайове управління 22 липня 1870 р. видало розпорядження провести у всіх повітах вибори до повітових представництв (зібрань), розписавши, скільки і кого від кожної з чотирьох курій обрати по кожному повіту і Буковині в цілому (всього по краю: 78 від курії великих землевласників і стільки ж від сільських громад, 39 від великих промисловців і торговців і стільки ж від міст та містечок – всього 234 особи). Вибори відбулися у вересні, обрані були, наприклад, від великих землевласників К.Мерзович, А.Задурович, А.Кохановський, Г.Богданович, Л.Логотетті,

А.Якубович, Й.Мустаца, Л.Сальтер, А.Гамер, які в основному і очолили повітові зібрання³⁴.

Але працювали повітові зібрання мляво, явка на засідання була недостатньою. Приміром, за 1870 – 1872 рр. Вишницьке повітове зібрання прийняло всього три розпорядження щодо сільських громад: щоб сплачували недоїмки по різних повинностях, щоб утримували в належному стані дороги, щоб при будівництві нових хат обов'язково зводили димарі, особливо у гуцульських селах, де на той час у горах не було жодної оселі з димарем, через що часто виникали пожежі³⁵. Але ж подібні розпорядження виходили і з повітових адміністративних управлінь – представників центральної влади. Тобто, мало місце дублювання у сфері управління.

Їхні функції зводилися до нагляду і посередництва, але цей статус не узгоджувався з автономією громад і вони не могли виконувати відповідну роль, бо не мали нічого спільного з сільськими громадами. Тим більше, що у них переважали не селяни, а повітове панство. Вони не могли наглядати і ефективно впливати на будівництво у селах, на ведення справ у сільських канцеляріях, на незаконне перевищення громадських податків. Подібні справи вони розглядали місяцями і безуспішно через відсутність кворуму. Як зазначалося на сесії крайового сейму у листопаді 1872 р. при обговоренні цього питання, «на цю хворобу хворіли майже всі повітові зібрання, незважаючи на штрафні приписи крайового закону щодо відвідування цих зібрань». Ці зібрання у населення не користувалися популярністю. Тому крайовий сейм на пропозицію депутата Стокерна 7 грудня 1872 р. ухвалив рішення про скасування повітових представництв, а 31 грудня 1873 р. цісар санкціонував відповідний крайовий закон, за яким ця проміжна ланка самоврядування відмінялася, а громадське самоврядування цілком підпадало під контроль крайового відділу сейму. Щоправда, у 1881 р. на розгляд крайового сейму бароном Н.Мустацою була внесена пропозиція відновити повітові представницькі зібрання, але щоб їх очолювали начальники повітових управлінь. Проте такий

«гібрид» самоврядування і центральної влади не дістав підтримки³⁶.

Отже, крайовий закон 1863 р. про громадське самоврядування, розроблений на основі загальноавстрійського закону 1862 р., при всій його обмеженості створював певні передумови для появи конституційних засад цивілізованого самоврядування на місцях у первинній ланці тодішньої політико-адміністративної системи в австрійських провінціях, у т.ч. й на Буковині. Перехід громад від «самоврядування з панської ласки» (до 1848 р.) до самоврядних виборних органів, заснованих на більш тривких законних засадах, був, безумовно, значним кроком уперед у суспільному житті краю. До самоврядних функцій в селах було залучено тисячі сільських мешканців, які мали можливість вирішувати важливі для громад питання повсякденного життя, набувати і утверджувати елементарні норми демократії.

Та шлях до цього самоврядування європейського типу був тут нелегким і суперечливим. Він наштовхувався на обмеження і строгий контроль з боку центральної влади (крайового і повітових управлінь) та крайового самоврядування (сейму і його виконавчого комітету), низький освітній рівень населення, слабку обізнаність із законами, бідність більшої частини селянства і схильність в корисливих інтересах до зловживань, до прагнення поживитися «нічийною» громадською («колгоспною») власністю, збереження деяких архаїчних елементів звичаєвого права, панування чужої мови в громадському діловодстві і в зносинах з вищестоящими органами влади і самоврядування та ін.

Особливо помітними були ці труднощі у перші десятиліття після запровадження самоврядування. Характерна у цьому зв'язку стаття «Автономія сільських громад на Буковині», вміщена у місцевій німецькій газеті «Bukowina» за 12 липня 1865 р. Хоч закон громади один, зазначалося в ній, але «у кожній громаді свої порядки, що дуже відрізняються. Хто голова, член ради, той висуває свої справи на перше місце. У радах, як правило, голови громад неписьменні. Не вміють навіть розписатися. Вони лише збирають податки основні і додаткові.

Голова ради обирається на три роки. У раді засідають його брати, швагри, куми або інші дуже добрі друзі голови. У віданні громади є чималі матеріальні цінності. Голова повинен збирати основні і додаткові податки і вести їх облік. Але про бюджет, різні відшкодування, про журнал сплати процентів, журнал рахунків, касовий журнал нема й мови, бо відповідальний за це голова... не вміє ні читати, ні писати, що, однак, не мішає йому орудувати громадськими грошми». Далі зазначалося, що податки стягаються довільно, якщо хтось протестує, голова заявляє: «Я за головування нічого не отримую, секретар отримує 50 фл. на рік. Якщо хочете мати точні рахунки, платіть секретареві 300-400 фл. на рік, але тоді місцеві податки будуть ще вищі». Голова вважав себе першою владною інстанцією на селі, а тому будь-які «благодіяння» з його боку вимагають в тій чи іншій формі винагороди: роботи кілька днів у нього на полі чи на класі (толоці)³⁷.

Інша місцева газета писала у 1873 р., що важко вирішувати у громадських радах питання про охорону посівів від потрав, бо «громадська рада законів і розпоряджень не знає, а всі справи вирішуються у єврейському шинку». При кожному позові потерпілої сторони вона «намагається витягнути з кожної сторони – і позивача, і відповідача – якомога більше коштів...»³⁸.

Щоб мати в радах письменних людей, які знали закони, селяни обирали (інколи всупереч закону) священників, учителів, поміщиків, лихварів. А поміщики, лихварі (переважно євреї) прагнули потрапити в громадські ради, бо там вирішувалося чимало майнових справ, що становили для них інтерес. Багатьом з них вдавалося перебувати в членах громадських рад впродовж багатьох років.

Тому практика громадського самоврядування і саме законодавство про нього не раз піддавалися критиці. Зокрема, на одному із засідань крайового сейму у липні 1883 р. один з доповідачів говорив про низький рівень громадського самоврядування частково через недосконале законодавство, частково – через пасивність громадських органів³⁹. Місцева преса неодноразово критикувала голів громадських рад, які проявляли

прагнення до наживи за рахунок громади. Так, газета «Буковина» у номері за 26 червня 1895 р. критикувала двірника с. Ставчани Снятинчука за пиятику та абсурдне притягнення «до закону» різних «порушників»: одного за те, що кутив люльку перед начальником, другого – за те, що не поцілував двірника в руку і т.п.⁴⁰. Та ж газета у номері за 12 вересня 1895 р. критикувала двірника Топорівців К.Двірничука, який у свій час був засуджений до 1,5 року ув'язнення, але за підтримки великого орендаря маєтку релігійного фонду Йосля Фішера знову став головою громадської управи⁴¹. У 1896 р. ця ж газета критикувала його за те, що побудував хату за 2 тис. крон, а продав громаді під канцелярію за 3,8 тис. к., зазначаючи згодом, що він двірникує уже 11 років і збиткується над односельчанами, знову розтратив 6 тис. к. громадських грошей. Не кращим був і його писар Бергофер, який при зборі громадських податків записував у книгу менші суми, ніж збирав, за що був ув'язнений на 5 місяців тюрми⁴².

Критикувала «Буковина» у 1900 р. і двірника с. Іспас Стефанка, який з корисливих міркувань самовільно розпродав своїм прибічникам громадський ліс та громадську толоку⁴³. За подібні неправомірні дії преса критикувала у 1905-1906 рр. голів громадських рад Рогізни, Раранчого, Топорівців, Шубранця, Старої Жучки, Руської Молдавиці, Карапчева – над – Черемошем, Старих Мамаївців та ін.⁴⁴.

Голова громадської ради в Шубранці поміщик Мустаца за різні «провини» закривав окремих мешканців села в арештантській на цілу ніч, а вранці для «спокутування» провини відправляв арештованих на роботу на своє поле⁴⁵. Взагалі поміщик на чолі громадської ради на Буковині – не таке вже й нерідкісне в той час явище. Маючи значний економічний вплив на селян, поміщик прагнув мати і політичний вплив у громаді, очолюючи її, особливо під час виборів, коли висував себе кандидатом в депутати крайового сейму чи парламенту. «Тепер поміщик необмежено панує над громадою, - писала у 1887 р. німецькомовна газета «Bukowiner Rundschau» («Буковинський огляд»), - вибори місцевої влади він може здійснити на власний

розсуд...»⁴⁶. Число виборців «віджилої» ніби дворянської (першої) курії в країні і провінції не тільки не скорочувалося, а навіть збільшувалося. Так, в Австрії з 1873 р. по 1891 р. число виборців з дворянським званням зросло з 4931 до 5420, або на 9,5%, а на Буковині таке зростання за ці ж роки становило 23,6%⁴⁷.

Прагнули попасти в сільське начальство й деякі прибульці з інших провінцій, щоб «щось від того мати». Так, у с. Витилівку прибув у свій час бідним жандармом Франц Фогель, а через 13 років головування він став багатієм і, як писала у 1898 р. газета «Буковина», ставиться до селян з погордою, «видить округ себе робочих волів на користь пана начальника». Його підтримував великий орендар маєтку Юда Гітлер. Вдвох вони чинили спротив відкриттю в селі української читальні⁴⁸.

Хоч переважну більшість сільського населення Буковини становили корінні жителі краю – українці (38,4%) та румуни (34,4%) – разом 72,8% (1910 р.), а євреї – 12,9%⁴⁹, у багатьох громадських радах представники єврейського торгово-лихварського капіталу займали керівне, або відносно значне місце, щоб мати вплив на стан справ у селах на свою користь. Це викликало невдоволення у певної частини громадян. Так, у Неполоківцях у 1897 р. у громадській раді серед 18 депутатів 10 (56%) становили євреї (хоч євреї у цьому селі займали 36% населення. У Топорівцях серед 30 радних було 8 лихварів-євреїв (у т.ч. великий орендар Й.Фішер), або 27% хоч євреї у цьому селі становили 8%⁵⁰. У ряді сіл, особливо гірських (Плоска, Сторонець-Путилів та ін.), посади голів громадських рад впродовж багатьох років займали представники єврейського лихварського капіталу, забезпечуючи собі ще більший вплив для економічного визиску селянства. У деяких селах вони водночас були і головами громадських рад, і орендарями різних об'єктів, і власниками корчем⁵¹.

Особливо гостро проти подібних явищ виступала преса Української радикальної партії Буковини «Народна справа». У номері за 28 лютого 1908 р. в передовій статті «Хитрі заходи» вона писала: «З різних околиць нашого краю надходять вісті, що

наші сільські мужицькі громади... переходять в руки людей, які з нашим мужиком... не мають нічого спільного, або лиш стільки, що живуть з праці і поту нашого селянина». Причому це відбувається не лише на Гуцульщині, де «двірницька палиця переходить від батька-лихваря до сина, а і у припрутських селах». У Вашківцях, Топорівцях, Шипинцях, Веренчанці громадські ради очолили поміщики. Газета наголошувала, що «сільські дідичі зі зграєю своїх годованців і всякі сільські панки та підпанки, у котрих то спільно, що вони хочуть над нашим мужиком панувати, і єго, чужого їм по кости й крові, мати собі за вічного наймита – вся та сільська буржуазія уважає сю хвилину (перед виборами. – Авт.) за відповідну опанувати наші сільські громади. Всякими способами, шахрайством і крутарством, горілкою і підкупством гадає сільська буржуазія допаятися до своєї ціли». Власник купленого маєтку в Шипинцях Мордко Корн став громадським головою, а під час виборів 1908 р. висунув свою кандидатуру і в с. Веренчанка, де теж мав маєток⁵².

Проникнення їх у ради не раз забезпечувалося різного роду фальсифікаціями виборів, як це мало місце, приміром, 1907 р. у селах Вилавче, Мигова. Щоб залишитися на наступний термін двірником в с. Вилавче, Янкель Зінрайх перед виборами у 1907 р. вписував у виборчі списки померлих, а також тих, що не мали виборчих прав, але були залежні від нього. Хоч на неправильність списків було подано 125 рекламацій, та Зінрайх залишився головою і на наступний термін⁵³.

Не скрізь селяни мирилися з явними фальсифікаціями. Проти подібних фальсифікацій виборів 1901 р. у Кадубівцях селяни створили комітет, подали опротестування у крайовий виділ і добилися перевиборів у березні 1902 р., забезпечивши відповідне представництво в раді селян. З подібним опротестуванням виступили у 1902 р. також селяни Яблуниці, Вовчинця⁵⁴.

З протестами громадян проти зловживань у деяких громадських радах мусили рахуватися й судові органи. Так, у 1896 р. на 6 місяців кожний були засуджені голова громадської

ради с. Їжівці (Іджешти) Іван Галер, касир Олександр Балолешескул, писар Феодосій Веселовський, член ради Олександр Тирон за те, що прогуляли громадські гроші⁵⁵. У 1899 р. відбувалося тривале слідство і суд над головою громадської ради с. Великий Кучурів І.Пантею, секретарем О.Гордоном і колишнім секретарем А.Пржиборовським, радним П.Кричуняком у зв'язку з численними їхніми зловживаннями (побори, незаконні грошові стягнення, присвоєння громадських грошей та ін.), під час суду було покликано 110 свідків. Винні були засуджені по багатьох (6-7) статтях кримінального кодексу.

У 1907 р. громада Кичера розпочала судову справу проти громадського голови Мудрака, який розтратив без відома громадської ради 1229 крон, продав або роздав своїм родичам близько 20 фальч (1 фальча = 1,034 га) толоки⁵⁶.

Одним із поширених порушень закону 1863 р. про громадське самоврядування було небажання деяких громадських управ, їхніх голів готувати і проводити чергові (через 3 роки) вибори громадських рад у надії, по-перше, що вдасться якийсь час правити й далі, а по-друге, просто не бажаючи «старатися» для своїх вірогідних політичних конкурентів, які могли б прийти на заміну. Це свідчило про ще низьку політичну культуру деяких голів сільських управ, слабе приживання обов'язкових демократичних засад в суспільстві. Приміром, у 1895 р. відмовився готуватися й проводити вибори громадської ради двірник с. Кліводин. У кінці 1904 р. у крайовому сеймі відомі українські політичні і громадські діячі, депутати М.Василько, Є.Пігуляк та інші внесли інтерпеляцію (депутатський запит), в якій зазначалося, що восени 1903 р. у с. Вікно відбулися вибори громадської ради з порушенням закону 1863 р. Громада подала протест, тому у березні 1904 р. відбулися нові вибори, але їх результати не були затверджені у Кіцманському повітовому управлінні. Попередній голова Василь Голик і далі при владі. Зневажає мешканців, побив нічного сторожа. Лише 21 жовтня прибув у село повітовий комісар, щоб узаконити результати нових виборів, але не зміг, бо помер один із радних. «Василь Голик і компанія тріумфують... Цей випадок незаконного

виконання обов'язків громадського представництва понад встановлений законом строк є типовим, він повторюється на Буковині у всіх повітах...» - такими словами закінчувалася ця інтерпеляція.

Через те, що власті не поспішали з реагуванням на цей запит, у сеймі з новою інтерпеляцією виступив депутат Калитовський і тов., вказуючи на незаконне перебування Голика на посаді голови, який і далі безчинствував, вламувався без дозволу господарів у домівки, описував майно за недоїмки. На нього поступало й далі багато скарг мешканців, у т.ч. й учителя, відомого українського письменника і громадського діяча Івана Бажанського⁵⁷. У с. Ревна (нині. – Ревне) двірник Степан Катрюк головував у 1903-1908 рр., тобто 5 років замість 3, не бажаючи підготувати вибори. У 1908-1909 рр. члени громадської ради, голови товариств «Січ», читальні, ощадно-позичкові каси в с. Розтоки скаржилися у крайовий віділ на голову громадської управи Андрія Матіоса, який не бажав проводити вибори громадської ради, сам головує уже 30 років і «допровадив громаду до економічної руїни»: витрачає громадські кошти не за призначенням, роздає пасовиська безплатно своїм прибічникам, не виплачує сільським службовцям платні, пиячить і т.п. Підписані просили крайовий віділ допомогти провести вибори громадської ради.

На народному вічі 8 серпня 1909 р. у с. Розтоки один з виступаючих, гуцульський український письменник-новеліст, громадський діяч Данило Харов'юк говорив: «Тяжко діється гуцулам в наших горах. Та ще до того гірко добути їм свої права. Лихварі і иньша зволоч зорганізувалися, щоби в жодній гірській громаді не допустити до виборів громадських, аж доки не стероризують гуцулів». Промовець зазначив, що в Розтоках і Яблуниці громадські вибори не відбулися, бо з канцелярій пропали виборчі списки. На його пропозицію віче у своїй резолюції ухвалило: 1. «Віче взиває до крайового уряду, щоби були призначені вибори громадської ради, бо черновецьке правительство проволікає полагодження тої справи і лишає громаду на поталу кліці, яка кпить собі зі всяких законів».

1. Віче звертається до свого вибраного посла [Миколи Василька], щоби допоміг всупереч «крутійствам і шахрайствам... більшості старої ради громадської... вибрати собі нову раду громадську», «щоб правительство не протягало» (не зволікало. – Авт.) своїх рішень місяцями⁵⁸.

Окремо слід сказати і про таку службову посаду в сільському громадському самоврядуванні, як секретар чи писар, якого наймала громада на конкурсній основі за певну плату. Зрозуміло, що на цю посаду потрібна була людина письменна, тим більше, що спочатку (60-80-рр. XIX ст.) більшість голів громадських рад з числа селян були неписьменними. З числа ж українців чи румунів таких, що вміли б вести грамотно протоколи німецькою мовою, годі було знайти. Тому й наймали «німців» з числа євреїв, які погано знали українську чи румунську мови, особливо діалекти. Щоправда, громадські секретарі повинні були проходити атестацію на придатність до роботи перед спеціальною крайовою комісією. Приміром, у 1892 р. таку комісію очолював відомий в краї бургомістр м. Чернівці Антон Кохановський. Посаду секретаря можна було зайняти тільки на конкурсній основі. Конкурс оголошував крайовий виділ з такими вимогами: мати не менше 24 роки, бути австрійським громадянином, знати мови населення громад, на які оголошувався конкурс (німецьку й українську, німецьку й румунську, німецьку і польську, німецьку й угорську, німецьку й російську (липованську) чи навіть три мови, щоб спілкуватися на рідній мові мешканців громад), здати іспит на громадського писаря; вказувалася й річна плата. Через те, що атестованих секретарів не вистачало, з одного боку, а з другого – щоб здешевити їх утримання, не раз конкурс на посаду секретаря оголошувався на кілька сусідніх сіл. Приміром, у 1894 р. виконавчий комітет Буковинського сейму розписав конкурс на посади громадських секретарів для таких громад: Дихтинець, Киселиці й Тораки (620 фл.); Вікно і Погорілівка (600 фл.); на 1895 р.: Іванківці, Неполоківці й Оршівці з канцелярією секретаря в Оршівцях; Чуньків, Кулівці, Василів з осідком секретаря у Василеві; Бабин, Борівці, Киселів з осідком у Бабині

(річна плата 475 фл.); Топорівці (400 фл.); Луковиця, Маморниця, Цурини (330 фл.) і т.д. Оскільки громадські ради підпорядковувалися крайовому віділу, а все діловодство в громадській раді залежало від ретельності секретарів, то останні більше залежали від крайового віділу, а не від конкретної громади. Це їхнє становище було підкріплене крайовим законом 1889 р., за яким секретарі (писарі) громадських рад стали підзвітними крайовому віділу, а не громадам. Користуючись неписьменністю більшості членів громадських рад, секретарі не раз вдавалися до зловживань. Як писала у 1891 р. газета «Буковина», «писар, як правило, не свій, водить за ніс усю громаду». До того ж були й випадки прямого знущання над мешканцями громад. Як повідомляла одна з газет у 1888 р., у с. Розтоки писар чинить всілякі беззаконня, а коли селяни скаржаться, він їх облаює навіть б'є, кинувши на долівку, топче ногами, закриває під арешт, а громадська рада (10 християн і 8 іудеїв) терпить ці неподобства⁵⁹.

Український депутат С.Смаль-Стоцький говорив на засіданні крайового сейму 10.09. 1903 р. (по-українськи) про махінації писарів під час виборів: «...Писарі втягують до ліст (виборчих списків. – Авт.) тих, що давно вже повмирали, не записують тих, що живуть і повинні бути в лістах, одним словом, писарі роблять з лістами, що самі хочуть, а староста того не перевіряє»⁶⁰.

Діловодство в громадських радах у перші десятиліття після прийняття закону 1863 р. велося тільки німецькою мовою в основному писарями-євреями. Але згодом національно свідомі громадяни, національні товариства, читальні, політичні партії на народних вічах, у крайовому сеймі, у пресі все настійніше вимагають запровадження в громадському діловодстві рідної мови, подекуди громадські ради, посилаючись на ст. 19 австрійської конституції про рівність в імперії всіх націй і мов, самовільно впроваджують в громадське діловодство рідну мову, спочатку в румунських громадах, а згодом і в українських. Чи не вперше публічно висунуто вимогу про впровадження української мови в громадському діловодстві на зборах товариства «Руська

рада» в Чернівцях 18 грудня 1897 р., що відбулися під головуванням відомого українського громадського і політичного діяча професора Чернівецького університету Степана Смаль-Стоцького, де були присутні 85 осіб. Серед ряду вимог у рішенні зборів значилася й така: «Збори завзивають буковинських русинів, щоби всіма силами дбали про се, аби в руских (тобто українських. – Авт.) громадах все діловодство було руске (тобто українське. – Авт.), аби громади писали до всіх урядів (урядових установ. – Авт.) по-руски (тобто по-українськи. – Авт.) і жадали від них руского (українського. – Авт.) письма. Рішучо упоминатися про свої права петиціями в сейм і парламент». Щоб підкреслити законність цієї вимоги, в рішенні рекомендувалося членам «Руської ради» пояснювати селянам тогочасний суспільний устрій, «щоби они розуміли, що живуть у вільній конституційній державі, де можуть вплинути на закони і змінити їх». Одними з перших це зробили громади Вилавче (1903 р.) (нині – Коритне), Берегомет – над – Прутом (1904 р.). У крайовому сеймі цю вимогу підтримували С.Смаль-Стоцький, Є.Пігуляк⁶¹.

Особливо активізувалися ці вимоги за ініціативою українських народовців, які у листопаді 1905 р. оформилися у партію «Національна рада», і у своїй програмі висунули одну з провідних вимог введення у всьому публічному житті в краї рідної мови. На сільських вічах ця вимога лунала у багатьох селах, особливо у 1907 р., зокрема у Розтоках, Чорнівці, Топорівцях та ін.⁶². Приміром, селяни Горошівців на вічі 28 липня 1907 р. у своїй резолюції записали: «Віче... жадає введення рускої (тобто української. – Авт.) урядової мови у всіх правительственних і автономних адміністративних і судових урядах там, де живуть русини. Віче взиває правительство, аби зарядило (розпорядилося. – Авт.), щоби всі урядники (урядовці. – Авт.) навчилися до відповідного часу (4 роки) рускої мови в слові і на письмі. Дальше віче взиває всі громади, щоби завели в себе руску (українську. – Авт.) урядову мову, щоби встановляли (призначали. – Авт.) в себе громадськими функціонерами тільки такі особи, що вповні володіють тою мовою в слові і письмі;

вкінці взиває віче всіх русинів, щоби в зносінах з урядами боронили права своєї мови, щоби писали всі письма по-руски (тобто по-українськи. – Авт.) і домагалися списання (написання. – Авт.) урядових (офіційних. – Авт.) актів на тій мові». На багатолюдному (до 2 тис. осіб) вічі 28 серпня 1907 р. у Кіцмані, на яке прибули селяни з багатьох навколишніх сіл повіту, була прийнята резолюція, одним з пунктів якої значилося: «Віче домагається заведення рускої (тобто української. – Авт.) мови по всіх урядах і школах – від написів аж до внутрішнього урядування». Така ж вимога висувалася і на вічі у Садгорі 1 вересня 1907 р. з доповненням: «...В тій цілі має правительство завітати урядників, аби в можливо короткім часі (4 роки) вивчили руску мову і нею лише зі сторонами переписувалися, згідно в ній урядували». Подібного вимагали і вічевики с. Ревна (нині – Ревне) 11 вересня, а 15 вересня – у Вашківцях, куди прибули селяни з навколишніх сіл (всього до 4 тис. осіб).

Продовжувалися віча з цією ж вимогою і у 1908 р., зокрема 16 серпня у Киселеві і Борівцях; Витилівці і Лужанах; 19 серпня – у Бабині; 23 серпня – у Ставчанах, Малятинцях і Шишківцях; Товтрах і Дорошівцях (до 2 тис.); 21 вересня – у Конятині; 11 жовтня – у Веренчанці; 14 вересня – у Кіцмані; 4 жовтня – у Виженці; 25 жовтня – у Мигові; 8 листопада – у Драчинцях⁶³.

Отже, ставало все більш зрозумілим, що закон 1863 р. про громадське самоврядування з часом вже багато в чому не відповідав потребам дня. Давши у свій час якійсь частині мешканців сіл певну «дозу» демократії, він позбавляв разом з тим багатьох інших громадян участі у вирішенні на рівні громад назрілих проблем: економічних, соціальних, політичних, мовно-національних, культурних.

Зазначимо, що й згадані вище порушення цього закону до певної міри були можливими у зв'язку з вузькістю соціальної бази сільських управ, позбавленням ефективного контролю широких селянських мас за діяльністю сільського «начальства», обраного вузьким колом виборців. Поштовхом до демократизації суспільного життя в габсбурзькій монархії послужила до певної міри і революція 1905-1907 рр. в Російській імперії, зокрема в

сусідній Україні, де народні маси домагалися демократичних і національних свобод.

Завдяки домаганням широких народних мас в Австрії у 1907 р. було введено (хоч і обмежене) загальне виборче право при виборах до парламенту. На цьому фоні вибори громадських рад за законом 1863 р. виглядали надто консервативно. Тож буковинське селянство теж включилося у цей широкий демократичний рух за зміну виборчої системи до громадських рад (також і до сейму), озброївшись гаслами, виробленими у цьому зв'язку народовцями. Останні у згадуваній уже програмі 1905 р. записали вимогу ввести пряме, рівне таємне голосування при виборах сейму і громадських рад. Цю ж вимогу народовці-поступовці повторили і в оновленій програмі 1908 р.⁶⁴.

Перше селянське віче з вимогою загального виборчого права при виборах громадських рад на Буковині відбулося у с. Великий Кучурів 26 листопада 1905 р. Цю вимогу обстоювали у своїх виступах місцеві інтелігенти Галущинський і Топущак. Учасники віча в с. Раранче 19 грудня 1905 р. домагалися у своїй резолюції «загального, рівного, тайного і безпосереднього голосування до всіх законодавчих тіл (представницьких органів. – Авт.), значить, до ради державної (парламенту. – Авт.), соймів крайових і до рад громадських». Такі ж вимоги висували учасники віч у 1905 р. у селах Чорторії (24 грудня), Товтрах (31 грудня); у 1906 р. у Яблуниці (9 січня), Берегометі – над – Сіретом, де були і селяни з Лукавця, Мигови, Меги, Лопушної (9 січня), Ревни (14 січня), у Мигові (20 січня), Новій Жучці, Панці-Забагні, Іспасі (бл. 1 тис. чол.), Станівцях – Вивозі, Оршівцях (до 600 осіб), Розтоках (до 4 тис. осіб) – всі 21 січня; у Жадові (бл. 3 тис. чол., 26 січня); Черногузах (бл. 1 тис.), Станівцях Долішніх (до 3 тис.), Миліїві, Гатні – всі 28 січня; Слободі-Комарівцях (3 лютого); Сторонці-Путилові (до 4 тис.), Вилавчому, Руській Молдавиці (до 1 тис.), Підзахаричах (до 2 тис.) – всі 4 лютого; Глибокій (12 лютого) та ін.⁶⁵. Продовжувалася ця кампанія з цією ж вимогою і в 1907 р., віча, зокрема, відбулися: у Горошівцях (28 липня), Кіцмані з участю селян навколишніх сіл (28 серпня), Садгорі з участю селян

навколишніх сіл (1 вересня), Кам'яній (8 вересня), Ревні (11 вересня), Лужанах, Нових Мамаївцях, Вашківцях з участю селян сусідніх сіл (15 вересня), Товтрах (27 грудня) і ін.⁶⁶.

Продовжувалися ці вимоги і на вічах 1908 р.: 31 травня – у Топорівцях (до 1 тис. чол.) та у Шубранці, 9 серпня у – Глибокій (до 1 тис. чол.), 23 серпня – у Старих Мамаївцях, 6 вересня у – Берлінцях і Стирчу, 13 вересня у – Довгопіллі (до 500 чол.), 21 вересня – у Конятині, 11 жовтня – у Веренчанці, 11 жовтня – у Стебнах – всього у 1908 р. відбулося близько 40 селянських віч, на яких учасники вимагали нового виборчого закону для громад⁶⁷. (Зазначені числа учасників віч, мабуть, були завищені).

Саме під тиском селянських мас (як і міських) Буковинський крайовий сейм 28 серпня 1908 р. ухвалив новий крайовий закон про громадське самоврядування, який набрав чинності з 29 березня 1909 р. Більшість положень старого закону з певною модифікацією ввійшла і в новий закон, тому нема потреби їх повторювати, але було і ряд новацій. Насамперед скасовувалися двірські обшари (про це окрема мова). Істотно розширено виборчі права для тих, хто раніше їх не мав. Виборчі права діставали чоловіки у віці 24 і більше років не тільки ті, що платили податки, але й ті, що їх не платили, бо були бідними (батраки, слуги, наймити і т.п.). Діставали виборче право і різні фонди, товариства, спілки, які платили податки. Але ті, хто платив не менше 200 к. прямих податків в рік чи 1/6 всіх громадських податків, могли входити до складу громадської ради без виборів⁶⁸, що свідчило про певні переваги маєтних людей (в першу чергу – поміщиків).

Курії, які зберігалися, формувалися не за сумою сплачуваних податків, а за числом виборців. До першої виборчої курії вписували «інтелігенцію»: почесних громадян, духовенство, урядовців, офіцерів запасу, докторів наук, директорів шкіл; до другої – усіх, хто платив податки у порядку від більших сум до менших; до третьої – усіх, хто не платив податків, в алфавітному порядку. Із загального числа виборців до першої курії вписувалися 3/12, до другої – 4/12, до третьої – 5/12. Кожна курія

обирала рівне число депутатів (у віці 30 і більше років). Отже, майновий ценз, хоч не так контрастно, як раніше, але зберігався, бо у I курії один депутат обирався від 25 виборців, у II – від 33, у III – від 42. Нікого з третьої курії не можна було вписувати до другої курії, а тим більше до першої⁶⁹.

Голосування ставало особистим, таємним, у два тури. Для другого туру відбиралися кандидатури, за яких подано найбільше голосів, але у 2 рази більше, ніж визначено депутатів для даної ради. І знову голосували. Новий закон змінив співвідношення депутатів громадських рад щодо числа мешканців громад: у громадах з числом мешканців до 500 осіб обиралося 9 радних, 501-1000 мешканців – 12 радних, 1001-2000 – 15, 2001-3000 – 18, 3001-4000 – 21, 4001-5000 – 24, 5001-6000 – 27, понад 6000 – 30 радних.

Обраними вважалися ті, хто у межах визначеного числа депутатів для даної ради набрав найбільше голосів. Не можна було обирати до громадської ради родичів до третьої лінії спорідненості (за законом 1863 р. – до другої).

Незгідні з результатами виборів могли їх опротестувати впродовж 8 днів. Вибір старшини (бургомістра і заступників, або асесорів) повинен був відбутися не пізніше 3 днів після виборів. Не можна було обирати головою громадської ради (за новим законом – бургомістра) людину неписьменну (за законом 1863 р. це дозволялося). Хто з радних не з'явився на засідання, міг бути оштрафований на суму до 100 крон, за другий раз – до 200 к.

Рішення ради приймалися на засіданнях більшістю голосів. Якщо голова був незгідний з її рішенням, він міг затримати його виконання на 3 дні, щоб за цей час звернутися до повітового управління (2 дні), чи до крайового віділу (3 дні)⁷⁰.

Повноваження, сфера діяльності громадської ради в основному залишалися ті ж. Але додавалися й нові: турбота про нормальну роботу народної школи, використання громадських угідь. Останні надавалися членам громади не безплатно, а за певну орендну плату, що йшла у громадську касу. На думку відомого адвоката В.Дутчака, це означало: якщо громадська рада встановить цю плату за пасовисько високу, то найбідніше

селянство не зможе ним скористатися⁷¹. Зберігалось положення про бюджет громади, але громаді надавалося право прийняти на свій рахунок добровільні внески: від австрійських громадян – до 10 к., від іноземців – до 200 к.; ввести з дозволу крайового виділу спеціальні податки (наприклад, за утримання псів – 6 к. в рік)⁷² та ін. Приблизно тими ж залишалися контроль за діяльністю рад, призупинення їх діяльності за порушення тощо.

Отже, хоч новий закон про громади і вибори до громадських рад був демократичнішим від попереднього, але й він містив обмеження в політичних правах багатьох громад, насамперед жінок. Політично свідома частина селянства, сільська інтелігенція продовжували домагатися демократизації сільського самоврядування, обрання до громадських рад на підставі нового закону своїх послідовних захисників селянських інтересів. «Зібрані на вічу в Розтоках громадяни, - записали у своїй резолюції учасники віча 8 серпня 1909 р., - які перейшли школу шахрайств виборчих і господарських з боку лихварів, відносяться з покликом до своїх громад нашого (Вижницького. – Авт.) повіту, аби вони стереглися добре при виборах і вибирали до рад громадських лише гадзів – гуцулів, а не ворогів, які не соромляться для власної користи робити і найбільші шахрайства»⁷³.

Через те, що з введенням нового закону не було подолано повністю недоліки в діяльності громадського самоврядування, радикально налаштована преса продовжувала викривати корисливі моменти в діяльності сільської старшини, особливо у зв'язку з положенням закону про право громадської ради здавати громадські угіддя в оренду, навіть продавати. Головним проявом зловживань при цьому були: здача в оренду угідь родичам, «своїм людям», друзям за низькою орендною платою, продаж угідь – тій же категорії людей за низькими цінами, від чого і в першому, і другому випадку терпіла фінансові збитки громада. Як писала у 1914 газета «Борба», «громади замість побільшувати громадські ґрунти і уживати їх на будову мешкань для бідного населення або віддавати в оренду рільничим спілкам розпродують за призволом краю (крайового виділу. – Авт.) рік-

річно свої ґрунта. Продаж відбувається звичайно в той спосіб, що хтось з громадської кліки бере кусень землі в посіданє (оренду. – Авт.), а потім купує його за безцінь». Газета «Vorwärts» («Вперед») критикувала у 1913 р. бургомістра містечка Вашківців Юрія Лисана за те, що він роздав своїм родичам, знайомим в оренду до 600 йохів (1 йох = 0,57 га) пасовиська за низьку орендну плату⁷⁴.

Продовжувалася і боротьба за діловодство в громадських радах рідною мовою. Віча з вимогою запровадження української мови в громадському діловодстві у 1911-1912 рр. відбулися у Лукавці – над – Сіретом, Глибокій, Погорілівці, Руспебоулі (Південній Буковині). У передовій статті газети «Нова Буковина» за 21 лютого 1912 р. під заголовком «В добрий час» (після запровадження української мови в громадському діловодстві української громади Руспебоул зазначалося: «Справа заведення української урядової мови по наших громадах така стара, як увесь наш національно-патріотичний рух на Буковині. В нечисленних вічових ухвалах, в часописних статтях, а навіть соймових резолюціях висловлено категоричне жаданє, щоби по буковинських урядах, а вже доконче по громадських канцеляріях заведено відповідно до національної людности і народну мову». Далі сповіщалося, що кілька громад в краї запровадили українську мову в діловодстві, але потім знову вернулися до німецької, бо «загальна германізація, що охопила висші шари буковинської людности без огляду на походження, панує всевладно і серед того стану, котрий фактично керує в справах громадських канцелярій», бо секретарями є або євреї, або німці, поляки, або ж таки українці, «що здобули собі кусок хліба на цій службі, не знають української літературної мови». Газета закликала українців вести діловодство в громадах українською мовою⁷⁵.

На народному вічі у с. Дихтинець 16 лютого 1913 р. у прийнятій резолюції учасники зверталися до сеймового і парламентського депутата Миколи Василька, «щоби постарався о заведене урядової українсько-руської мови по всіх судах і всіх публічних урядах русько-української части Буковини». Цього ж

добивалися на вічі 15 лютого 1913 р. і вічевики в с. Яблуниця. На вічі 30 березня 1913 р. у Мигові у резолюції з вимогою української мови наводилася мотивація: «бо від року 1848, то є від часу надання конституції, мають всі народности рівне право». Вимагали української мови в громадському діловодстві у 1913 р. учасники віч Звенячина (31 серпня), Старої Жучки, Топорівців (21 вересня), Василева (21 вересня)⁷⁶ та інших сіл.

На засіданнях громадських рад розглядалися, як правило, питання конкретні, які були важливішими, першочерговими для того чи іншого села. Ось порядок денний засідання, громадської ради с. Мигова 13 січня 1914 р.: 1. Касовий звіт за 1913 р. 2. Про виділення з діловодства двірського обшару баронеси Костянтини Василько. 3. Про неможливість надання громадою коштів на школу більше 10% 4. Про придбання солі. 5. Про ремонт дороги до сіл Майдан, Іспас. 6. Про випас худоби. 7. Про оренду громадської землі. 8. Про ремонт мостів. 9. Про збір «рятункових» коштів для Тодора Кермача (протокол українською мовою)⁷⁷.

Говорячи про слабкі сторони сільського самоврядування на Буковині, його вади, не слід все ж розглядати його як суцільно негативне явище. Критикуючи негативні прояви в діяльності багатьох громадських рад, тодішня преса виступала ніби своєрідним виховним фактором. Оприлюднюючи непривабливі, захланні вчинки керівництва деяких громадських рад, вона тим самим давала йому ніби моральну публічну оцінку перед лицем громадськості, ставила за мету або перевиховати нечестивців, або морально сприяти усуненню їх від керівництва як не гідних тієї честі, яку їм виявила громада. Ця критика була конструктивною, спрямованою на підвищення якості, ефективності функціонування цієї первинної ланки місцевого самоврядування, основ демократії. (Що, власне, в інших умовах продовжується і в наш час з перспективою формування громадянського суспільства).

Було чимало й авторитетних голів громадських рад, які впродовж багатьох років чесно і сумлінно захищала інтереси громад від зазіхань загребущих поміщиків, ненаситних сільських

п'явок-лихварів, бюрократичних чиновників та, зрештою, і окремих громадян, які всупереч прийнятим нормам протиправно намагалися пожитися громадським майном. На всю Буковину став відомий факт тривалого, наполегливого, послідовного захисту інтересів 16 гірських громад Юрієм Федьковичем – відомим українським письменником, знавцем аграрного законодавства під час так званих сервітутних процесів 60-70-рр. XIX ст. Саме завдяки його зусиллям громадам вдалося добитися права власності на певну частину лісів і пасовиськ. Зважаючи на його заслуги перед горянами, жителі Сторонця-Путилова обрали його у 1866 р. громадським головою⁷⁸. 1 листопада 1871 р. Ю. Федьковичем та Левицьким у Сторонці-Путилові засновано першу на Буковині українську читальню⁷⁹. Користувався авторитетом і сільський голова Онуфрій Купчанко в с. Берегомет – над – Прутом, якого селяни обирали на цю посаду упродовж більше 20 років⁸⁰. Відомим був і багаторічний голова Тодор Левицький у с. Чортория, який водночас був і депутатом крайового сейму. Один з небагатьох голів громадських рад з числа великих землевласників у с. Лукавець Микола Василько проявляв турботу про громадське життя: виділив кошти на будівництво школи, ліс (300 ялинових колод) на будівництво церкви на Анниній Горі біля Вашківців, сприяв заснуванню в селі української читальні, спілкової ощадно-кредитної каси тощо, був обраний почесним членом більше 20 сільських громад⁸¹.

Практично абсолютна більшість громадських рад позитивно ставилася до сільської кооперації, до заснування і розвитку різних селянських спілок. Своїм «самооподаткуванням» у вигляді громадських податків вони вирішували питання благоустрою населених пунктів, санітарії, утримання різних громадських закладів, господарських об'єктів, зрештою, на свій кошт і утримували найнижчу (сільську) ланку публічного громадського самоврядування.

Проте збереглося й чимало від старої системи громадського самоврядування. Критика на його адресу була не випадковою і загалом не тенденційною, а конструктивною, спрямованою на поліпшення відповідного закону, розширення демократії.

Зрештою, і самі «влада предержащі» під тиском селянських мас й самі усвідомлювали недосконалість закону не тільки 1863 р., а й 1908 р. про громадське самоврядування, за окремими параграфами яких ще ховалися залишки поміщицько-аристократичної зверхності над вільними (за конституцією) громадянами-селянами, але все ще трактованими панством як люди «другого сорту». З огляду на це представниками демократичних кіл було розроблено новий, третій проєкт закону про виборчу систему громадських рад в Австрії. Однак він у травні 1914 р. був відправлений імператором для допрацювання⁸². Та почалася Перша світова війна, і вже було не до вдосконалень будь-яких законів.

Отже, сільське (громадське) самоврядування на Буковині в означений період, що сформувалося відповідно до австрійського законодавства, утверджувалося і діяло в краї понад півстоліття, із значними труднощами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Через те, що воно як в соціальному відношенні (виборчі права тривалий час мали тільки власники), так і щодо статі (позбавлення виборчих прав жінок) було обмеженим, в краї з кожним десятиліттям посилювалися вимоги його демократизації. Під тиском народних мас власті змушені були піти на прийняття більш демократичного закону про громадське самоврядування 1908 р. Незважаючи на певні недоліки цих законів і складності при їх впровадженні, сільське самоврядування було загалом позитивним явищем в суспільно-політичному житті буковинського селянства, певним проявом конституційного ладу в найнижчій його ланці. Воно сприяло залученню тисяч селян до практичного «урядування» в обраних громадських радах, до самостійного вирішення актуальних конкретних справ у житті громад, причому своїм коштом, до опанування елементарними засадами і нормами представницької демократії.

Двірські обшари

Загальна картина сільського (громадського) самоврядування в буковинському селі в означений період була б неповною без

висвітлення питання про його співіснування, а часто й протистояння з так званими «двірськими обшарами», або німецькою мовою, яка тоді панувала на Буковині, «Gutsgebiet» ами (дослівно: поміщицькими областями). Питання про двірські обшари не привертало значної уваги дослідників. В австрійський період це питання в правовому аспекті висвітлював відомий на початку ХХ ст. на Буковині згадуваний уже український адвокат Василь Дутчак⁸³, який називав їх «бастіонами нічим не оправданих привілеїв краюї аристократії». У наш час це питання в правозначному аспекті розглядається у згаданих монографіях М.В. Никифорака, О.В. Добржанського та ін.

Як відомо, у минулому поміщики мали над селянами владу не тільки економічну, але й політико-адміністративну, юридичну. Патентом імператора Йосифа II від 1781 р. поміщики дістали право «юридичної відповідальності» за своїх підлеглих, отже мали право примусу щодо них, зокрема арешту, присуду до примусових робіт строком до 8 днів, фізичного покарання палками. Це створювало також для поміщиків широкі можливості оголошувати своєю неподільною власністю різні сільськогосподарські угіддя, ліси спільного з громадою користування. Патентом від 24 листопада 1808 р. поміщики діставали право вирішувати й цивільні суперечки між селянами. Отже, поміщики стали головними «законодавцями» на селі. Начальники т.зв. кадастрових сільських громад (створені на основі патенту імператора Франца II від 23 грудня 1817 р.)⁸⁴ були здебільшого слухняними виконавцями їхньої волі.

Внаслідок революції 1848 р. селяни стали особисто вільними, і поміщики формально втратили юрисдикцію над ними (патент від 7 вересня 1848 р.). У західних провінціях імперії цей патент був проведений у життя, на Буковині і в Галичині він не реалізований сповна. 17 березня 1849 р. видано урядову постанову, за якою з колишніх сільських громад створювалися політико-адміністративні громади. Їх вплив мав поширюватися на всю територію даної громади, тобто як на колишні рустикальні (селянські) землі, так і на домінальні (поміщицькі). Однак на Буковині ця постанова не була здійснена в повному обсязі.

Поміщицькі території залишилися поза впливом сільських громад, маючи своє окреме управління. Щоб узаконити таке становище, 24 грудня 1858 р. та 24 грудня 1859 р. видано імператорські патенти, за якими поміщицькі території, що tworили єдиний комплекс, були порівняно великими і могли утримувати окрему управу на своїй території (поліційна, пожежна, дорожна служба та ін.), могли творити окремі адміністративно-територіальні одиниці під назвою «Gutsgebiet», або «двірський обшар». Але поки поміщики «примірялися» до цих законів, 5 березня 1862 р. вийшов новий імперський закон, згідно з яким питання про двірські обшари було передано у сферу крайового законодавства. У Буковинському сеймі, де переважали депутати-поміщики, останні виступили проти об'єднання під управу єдиних громадських рад територій і селянських, і поміщицьких. За їхнім наполяганням і посиленням на згадуваний уже імперський закон 5 березня 1862 р. крайовий сейм 14 листопада 1863 р. прийняв закон про двірські обшари⁸⁵.

За цим законом двірські обшари створювались там, де до 1848 р. існувала поміщицька юрисдикція над підданими і де суцільний земельний комплекс становив не менше 300 моргів (понад 170 га). Від їх імені виступали власники, обшари мали таку ж місцеву владу, діловодство, як і тамтешня громадська рада. Щоб створити видимість, ніби ці обшари великі й займають суцільні комплекси, поміщики за документами включали до своїх володінь і колишні рустикальні землі, власниками яких вони (чи їхні спадкоємці) були до 1848 р., землі, скуплені у селян під час страхотливого голоду 1865-1866 рр., через що двірських обшарів стало більше, ніж існувало поміщицьких маєтків та маєтків Православного релігійного фонду Буковини до 1848 р. Приміром, у селах Багринештах, Луці, Панці, Баяшештах та інших до 1848 р. доміній не було, а двірські обшари там виникли⁸⁶.

Загальне число двірських обшарів у різні пори становило: 1869 р. – 193 (у т.ч. у північних повітах – 138), 1880 р.-186, 1890 р. – 199 (149), 1900 р. – 197 (149), 1907 р. – 197 (149), 1908 р. – 206⁸⁷.

Як видно, більшість двірських обшарів зосереджувалися у найбільш розвинутій у сільськогосподарському відношенні північній частині Буковини. До складу обшарів входили сільськогосподарські угіддя та всі об'єкти, на поміщицькій території, а також деякі об'єкти, розкидані на території сільських громад, як, приміром, трактири, куплені у селян хати (для ночівлі найманих робітників), коршми, крамниці, млини та ін. Чимало поміщиків узагалі вважали у перші пореволюційні роки, що цісарські патенти та урядові розпорядження зі сфери аграрних реформ – це тільки тактичний маневр центральної влади у зв'язку з революційним натиском у 1848-1849 рр. і що з часом усе вщухне і повернеться «на круги своя», тобто до дореволюційного становища. Приміром, хоч поміщицька юрисдикція над селянами ніби була скасована у 1848 р., але в угоді оренди 1852 р. між поміщиком Еліасом фон Васильком і орендарями братами Симоном, Олександром та Ізидором Зауерквеллами поряд зі здачею в оренду в Горішніх і Долішніх Станівцях – над – Черемошем частини маєтку з численними об'єктами (всього 25) значилася і здача в оренду (як і в «добрі» середньовічні часи) терміном на 7 років «права домініального суду» із застереженням: «Якщо ж це право буде урядом скасовано, то здавач в оренду за це не відповідає»⁸⁸. Отже, поміщик Е.Василько (як і багато інших) не поспішав виконувати закон 1848 р. про скасування поміщицької юрисдикції, для нього цей закон ще «не існував».

Закон 1863 р. про громадське самоврядування більшість поміщиків зустріла неприхильно. Чимало з них не бажали об'єднання своїх територій з селянськими для створення єдиного громадського управління під тим приводом, що селяни в громадських радах неписьменні, не готові до політичного життя⁸⁹. Панський гонор довго не дозволяв їм змиритися з тим, що вчорашні їхні підневільні панщанники будуть разом з ними засідати в громадських радах як рівні та ще й вислуховувати якісь селянські примітивні думки тубільною мовою (абсолютна більшість буковинських поміщиків не були українцями). При визначенні територій, які мали відходити до громад, а які – до

двірських обшарів, поміщики затівали тривалі суперечки, судову тяганину.

Через це закон 14 листопада 1863 р. не зразу міг вступити в силу. У звіті виконавчого комітету крайового сейму (крайового відділу) за 1864-1865 рр. зазначалося, що він звертав увагу в першу чергу на прискорення уконституювання громад і двірських обшарів, щоб цим самим забезпечити засади їхньої діяльності й дійового впливу в інтересах розвитку автономного життя громад, забезпечення їхнього майна...». Через зволікання із введенням в життя означеного закону виконавчий комітет сейму неодноразово звертався по сприяння до крайового управління Буковини (13 липня і 31 грудня 1864 р., 17 травня і 26 серпня 1865 р.). Останнє у своїх відповідях 10.IX.1864 р. та 14.X.1865 р. повідомляло, що дало відповідні розпорядження повітовим управлінням, але на шляху впровадження закону про громади «є істотні перешкоди з боку великих землевласників щодо поділу територій між громадами і двірськими обшарами», але що повітовим управлінням дано завдання «здійснити це без подальшого зволікання», визначити територію двірських обшарів, а у громадах провести вибори⁹⁰. Отож, пройшло два роки, а закон ще не був проведений у життя.

Йдучи все ж на попущення зі своїх рук колишніх сільських громад, але залишаючись повновладними господарями у своїх «середньовічних фортецях» - двірських обшарах, створених у кожному випадку за окремим законом крайового сейму, поміщики, щоб розрізнити, де село – «селянське», а де «панське», давали своїм обшарам (частинам села) власні (іменні) назви за своїми прізвищами поміщика: «Миліїв-Ромашкан», «Миліїв-Флондор», «Миліїв-Вердеш», «Іспас-Ромашкан», «Путилів-Айвас», «Путилів-Гетц», «Путилів-Джурджуван», «Волоський Банилів-Сахнович», «Фундул Молдовей-Петрович», «Глиниця-Флондор», «Глиниця-Надлер», «Мигова-Осадца», «Мигова-Богосевич», «Мигова-Василько», «Панка-Янош», «Панка-Василько», «Панка-Чернівський», «Панка-Грек», «Горішній Сторожинець-Оренштайн», «Ропче-Барбул», «Ропче-Григорча», «Йорданешти-Григорча», «Карапчів-Григорча» та ін.⁹¹

Через запусненість записів щодо поміщицьких земельних володінь у т.зв. «Крайовій табулі» крайове управління у 1888 р. дозволило поміщикам вписувати до складу двірських обшарів усі свої території, у т.ч. й менші 300 моргів, а з 1899 р. дозволило їм зовсім не платити громадські податки від усіх земель, вписаних у «Крайову табулу», що становило 1/6 усіх поміщицьких територій. А в грошах громадські податки з цих територій становили щонайменше 100 тис. крон, які сплачували замість поміщиків сільські громади (громадські податки визначались як певний процент від основних державних податків, в середньому по Буковині 70%)⁹².

Двірські обшари, отже, були своєрідними адміністративно-територіальними одиницями, цілком незалежними від сільських громад. Вони мали свою адміністрацію польову, пожежну, санітарну службу та ін. Вони не сплачували громадські податки на школу (мотивуючи, що панські діти в сільських школах не вчилися), на дороги, мости за межами території обшарів (хоч користувалися ними), не вносили кошти у фонди убогих, що існували в кожному селі. Вони мали такі ж права, як юридичні особи, як і політико-адміністративні громади.

Територіально величина двірських обшарів у 70-х рр. ХІХ ст. коливалася від 200 йохів (1 йох = 0,57 га) до 80 тис. йохів⁹³. Двірські обшари, де проживало здебільшого кілька десятків, рідше сотня-друга осіб (поміщицька сім'я, сім'я орендаря, сім'ї управителів, постійної обслуги) займали значно більше території, ніж сільські громади, де проживали сотні, а то і тисячі мешканців. Так, у 1890 р. громада Борівці, у якій проживало 1938 осіб, займала 9,9 кв. км площі, а двірський обшар (79 осіб) – 17,2 кв. км, громада Берегомет – над – Прутом (710 осіб) займала 4,7 кв. км, а двірський обшар (99 осіб) – 4, 8 кв. км, громада Зеленів (1300 осіб) – 2,4 кв. км, а двірський обшар (20 осіб) – 14,6 кв. км, громада Глинниця (1975 осіб) – 1,2 кв. км, а двірський обшар (245 осіб) – 12,4 кв. км, громада Киселів (2117 жителів) – 11,3 кв. км, а двірський обшар (134 чол.) – 11,9 кв. км, громада Бабин (1333 особи) – 9 кв. км, а двірський обшар (245 осіб) – 12, 4 кв. км, громада Паранче (4274 осіб) – 39,7 кв. км, а

двірський обшар (53 чол.) – 11,7 кв. км, громада Топорівці (5108 осіб) – 51,1 кв. км, а двірський обшар (70 осіб) – 20,6 кв. км, громада Терешлешти (Терешлівці) (3878 осіб) – 29,8 кв. км, а двірський обшар (91 особа) – 16,9 кв. км, громада Станівці Горішні і Долішні (1281 особа) – 10,9 кв. км, а двірський обшар (36 осіб) – 6,9 кв. км і т.д.⁹⁴.

Мав двірські обшари і Православний релігійний фонд Буковини, зокрема у селах Йорданештах, Карапчеві – над – Сіретом⁹⁵.

Двірські обшари існували також у містечках і навіть у містах. Газета «Буковина» у номері за 25 серпня 1907 р. наводила цікаві дані про громаду і двірський обшар, яким володів великий землевласник Роман Фрайтаг. Із усіх 5278 мешканців Вашківців у двірському обшарі проживала всього 231 особа (4,4%), у т.ч. з 3460 українців містечка у обшарі проживав 41 (1,2%), із 958 німців і євреїв – 114 (11,9%), із 856 поляків – 76 (8,9%), із 4 інших – 0. Отже, в обшарі жили в основному євреї, німці і поляки. Але хоч в обшарі проживало всього 4,4% населення містечка, «найкраща і найрентовніша часть Вашківців належить до обшару двірського. Полишаєм те, що найліпші луки, найкращі сіножаті, - в руках панських, бо се майже всюди на Буковині так ведеться».

Поміщику належала і центральна частина містечка, «територія ринку із всіма навколишніми будовами і магазинами. Грунти, що примикають до ринку, теж панські. Хоча для міста ніякої користі з них нема. Забудовуватись туди місто не може, бо поміщик не дозволяє. Тому Вашківці не можуть правильно розвиватися і се містечко чекає дуже сумна будучність, наколи не наступить тут яка ґрунтовна зміна на користь населення громади»⁹⁶. Як бачимо, двірські обшари навіть стримували розвиток містечок. Принагідно зазначимо (дещо забігаючи вперед), що «зміни», на які газета висловлювала сподівання, справді відбулися, але не в розумінні якихось реформ, а в результаті... вбивства власника означеного двірського обшару Р.Фрайтага 9 жовтня 1909 р. Характерно, що та ж газета «Буковина», кваліфікуючи цей випадок як трагедію для сім'ї Р.Фрайтага, робила спробу визначити соціальну причину цього

терористичного акту. У передовій статті «Небезпечна манія» за 14 жовтня 1909 р. газета зазначала, що цього власника обшару знали як «дуже строгого господаря. Як власник своїх дібр доходив він своїх прав на всім, що уважав за свою власність, не лиш дуже пильно, але і безоглядно. В таких випадках не знав він ніяких зглядів і не раз доводив він таких винувників до цілковитої матеріальної руїни... мав багато ворогів...»⁹⁷. Отож, збереження в аграрному ладі Буковини залишків середньовіччя у вигляді двірських обшарів породжувало і методи розправи, характерні для часів опришківства.

Привілеї, які надавалися законом 1863 р. для двірських обшарів, мали своїм наслідком те, що значну частину місцевих податків замість них сплачували селянські громади. Український сеймовий депутат Єротеї Пігуляк у одній із своїх промов заявив з трибуни сейму, що в краї існує 533 політико-адміністративні одиниці, з них 197 – двірські обшари, а це означає, що 2/5 цих політико-адміністративних одиниць не платять громадських податків⁹⁸.

А через те, що громади не могли сповна сплачувати громадські податки за себе, але ще й за двірські обшари, то з кожним роком по цих податках накопичувалися недоїмки, які становили у 1908 р. 2 млн. к.⁹⁹

Соціал-демократична газета «Volksprese» («Народна преса») писала у 1907 р., що поміщики добилися створення двірських обшарів, щоб «відновити хоча б частково владу над громадами, яку вони мали до 1848 р. Вони хотіли мати право панування, щоб підпорядкувати сільське населення своїм економічним інтересам, а з цим тісно зв'язана і куріальна система виборів»¹⁰⁰.

Отже, таке тривале збереження двірських обшарів (зазначимо: з дозволу центрального уряду у Відні і крайових властей) як явних пережитків феодальної епохи було можливим лише в таких аграрних закутинах австрійської частини імперії, як Буковина (та ще Галичина), де були надто сильними позиції земельної аристократії. Але вони з кожним десятиліттям викликали все більше невдоволення практично серед всіх верств

населення, крім самих поміщиків і великих орендарів. Це невдоволення переростало у різного роду протести – від поодиноких виступів окремих осіб до масових селянських віч з прийняттям відповідних резолюцій про скасування цих обшарів. Одними з перших серед політичних партій цю вимогу висунули у своїй політичній передвиборній програмі у 1897 р. буковинські соціал-демократи (об'єднані), пропонуючи об'єднати двірські обшари з сільськими громадами¹⁰¹. 18 грудня того ж 1897 р. вимогу скасування двірських обшарів і об'єднання їх з сільськими громадами висунуло і українське товариство «Руська рада» на своїх загальних зборах (85 осіб) у Чернівцях, закликаючи звертатися з цього приводу з петиціями в крайовий сейм і парламент¹⁰². І справді, у сейм з кожним роком поступало все більше петицій із сільських громад з вимогою скасувати двірські обшари. Через своїх депутатів С.Смаль-Стоцького, Є.Пігуляка у 1903 р. було подано десятки таких петицій, зокрема із сіл Лашківки, Прилипчого, Кадубівців, Раранчого, Киселева, Вовчинця, Южинця, Боянчука, Валяви, Калинівців, Товтрів, Топорівців, Вербівців, Горошівців та ін. На підставі цих петицій С.Смаль-Стоцький виступив у сеймі за скасування двірських обшарів і відміни відповідного закону 1863 р. «А той закон (1863 р.-Авт.), говорив він, - кривдив маси народа, бо сим законом звалено усі тягарі громадські на плечі народу, а увільнено від тягарів тих, що спроможні їх поносити. У нас громада платить на усе, утримує урядників, вартівників, будує мости, дороги, з чого і пани мають користь... а щоб платили і пани, то їм не до того...». С.Смаль-Стоцького підтримав і єврейський депутат Беньямін Штраухер. Він ставив у своїй промові риторичне запитання: «Чому це двірські обшари збереглися тільки в Галичині і на Буковині?» І відповідав: «Бо це знов-таки залишки із старих часів, з патримоніальних часів».

Однак проти скасування двірських обшарів різко виступив румунський депутат, великий землевласник із Сторожинця Янку Флондор (той, що у 1918 р. запросив війська королівської Румунії для окупації всієї Буковини), бо, мовляв, погане селянське самоврядування пошириться і на поміщицькі території. Він

закликав депутатів-поміщиків категорично виступити проти пропозицій українських депутатів Є.Пігуляка і С.Смаль-Стоцького і безпідставно висловив сентенцію: «За це вам населення краю лише спасибі скаже»¹⁰³. Як і завжди, блефував цей українофоб. Ніхто із селян, зокрема українських, не збирався дякувати йому за збереження двірських обшарів.

Виступи селян за скасування двірських обшарів наростали: у квітні 1903 р. за їх відміну виступили учасники віча (до 700 осіб) у Заставні, у листопаді того ж року – у Старих Мамаївцях. «Антиобшарні» виступи селян та початок демократичної революції в сусідній Російській імперії, зокрема в Україні, спрямованої також і проти поміщиків, спонукали й і буковинських депутатів-поміщиків крайового сейму погодитися на обговорення на початку 1905 р. питання про об'єднання двірських обшарів з сільськими громадами. Але не «за так», а лише у тому випадку, якщо їм скоротять громадські податки на 40%. На основі цього компромісу 23 листопада 1905 р. було прийнято відповідний крайовий закон про скасування двірських обшарів і об'єднання їх з сільськими громадами. Проте він не дістав санкції імператора і був повернутий на доопрацювання. Поміщицькі депутати Буковинського сейму розцінили це як мовчазну підтримку збереження двірських обшарів, а тому ще майже впродовж трьох років «повільно поспішали» з його доробленням. Це знову і знову викликало невдоволення селян, які на своїх вічах продовжували домагатися скасування двірських обшарів. «Віче взиває своїх послів (депутатів. – Авт.) постаратися, щоби... обшари двірські (Gutsgebit) уже раз були скасовані», - записали у своїй резолюції учасники віча (понад 2 тис. чол.) 8 вересня 1907 р. у с. Кам'яна, куди прибули й селяни навколишніх сіл – Михальчого, Кучурова Великого, Чорнівки та ін. Таку ж резолюцію ухвалили вічевики Нових Мамаївців 15 вересня 1907 р.¹⁰⁴

Лише 28 серпня 1908 р. крайовий сейм ухвалив новий громадський закон, за яким двірські обшари скасовувалися. Після цісарської санкції він набрав чинності з 29 березня 1909 р.¹⁰⁵. Але при цьому поміщицькі депутати не забували законопроект 1905 р.

і зуміли «втиснути» в новий закон про двірські обшари, зокрема у його параграф 85 таке положення: поміщики можуть за свій кошт утримувати на своїй території площею понад 50 га місцеві дороги (крім державних, крайових і повітових), польову і будівельну поліцію, пожежну охорону, охоронців громадського порядку, базари з продажу сільськогосподарської продукції. Але поскільки на це все потрібні певні кошти, то поміщикам слід надати певні пільги при сплаченні громадських податків, вони повинні платити громадські податки не повністю 100%, а лише 60%, а 40% - на утримання означених вище служб. Це положення стосувалося лише однієї території поміщика площею в 50 га. Але у кожного з поміщиків було чимало таких «шматків» по 50 і більше гектарів. Тому більшість з них звернулися до виконавчого комітету крайового сейму (крайового віділу), щоб це положення закону поширити на всі 50-гектарні (і більше) поміщицькі території, щоб з них вони платили громадські податки лише на 60%.

І ось до закону, який після затвердження його австрійським імператором Францом Йосифом уже набрав чинності, крайовий віділ 14 жовтня 1909 р. на численні домагання поміщиків постановив: вилучати повсюди за поданням власників 50-гектарну табулярну (поміщицьку) власність з-під сфери впливу громад, дозволити поміщикам створювати там і утримувати вищеозначені служби, зменшивши їм за це громадські податки на 40%.

Українські депутати крайового сейму, які так активно виступали за цілковите скасування двірських обшарів, мусили піти на компроміс і погодитись із прийняттям закону про двірські обшари у такому «урізаному» вигляді, бо інакше поміщицька більшість сейму взагалі погрожувала «завалити» його.

Звичайно, у порівнянні з попереднім становищем прийняття закону 1908 р. про скасування двірських обшарів на Буковині, зокрема про об'єднання їх з сільськими громадами у політико-адміністративному відношенні було певним прогресом. Великі землевласники, які ходили (їздили) по тій же землі, дорогах, що і селяни, мусили уже бодай щось платити як громадські податки на

користь громад. Але поміщики в різний спосіб зуміли «підвести» більшість своїх земельних комплексів під § 85 закону (50 га) і платили за них не 100%, а лише 60% громадських податків. Тому це й надалі викликало критику на адресу поміщицького класу, який і на цей раз зумів до певної міри зберегти деякі свої привілеї. Газета «Буковина» у номері за 22 жовтня 1909 р. писала про рішення крайового виділу від 14 жовтня 1909 р.: «Дідичі хочуть, аби признати їм, властиво, знову всі їх давні привілеї та щоби вони не платили на потреби громадські те, що на них припадає»¹⁰⁶. Згадуваний уже український адвокат Василь Дутчак написав навіть з цього приводу спеціальні брошури: «Протизаконне трактування § 85 громадського статуту крайовим виділом» (нім. мовою) та «Як відживають давні штучні обшари двірські на Буковині». У першій, опублікованій газетою «Буковина» в українському перекладі, він підкреслював, що хоч формально двірські обшари скасовано, але їх «не викорінено через те зовсім, бо... уможливлено далі існування цих двірських обшарів у формі т. зв. «двірських територій», які з дозволу крайового виділу мали право на власне діловодство, утримання доріг, польову, місцеву і будівельну сторожу і, відповідно, несплати 40% громадських податків, на які звільнялися власники «двірських територій», які становили у 1909 р. 400 тис. к. В.Дутчак пропонував, щоб т.зв. «двірські території» дозволялося створювати не при 50-гектарних комплексах поміщицької землі, а хоча б при 300 моргах (171 га)¹⁰⁷.

Але власті у таких випадках критику власників нібито скасованих двірських обшарів ставали на їх захист. Приміром, представник австрійського уряду, який побував навесні 1911 р. на засіданні Буковинського сейму, де йшлося про те, що поміщики-власники колишніх двірських обшарів так і не сплатили громадські податки, заявив, що за 1909 «перехідний» рік вони не були зобов'язані платити громадські податки, а тільки з 1 січня 1910 р. У зв'язку з цим сільські громади продовжували слати петиції в різні інстанції, щоб власники «двірських територій» платили громадські податки сповна. В.Дутчак на підставі

подібних селянських петицій направив у Віденський адміністративний трибунал спеціального листа. Ця судова інстанція винесла вердикт, що громадські податки поміщики повинні були сплачувати з часу набрання чинності закону про скасування двірських обшарів. Газета «Нова Буковина» у номері за 16 січня 1912 р. зазначала: «З того виходить, що наш буковинський устав громадський зробив велику уступку дідичам, дозволяючи їм вилучення кавалка 40% із крайових грошей, які, властиво, належать громаді». А через те, що громадам не вистачало грошей на різні потреби, то зростали громадські податки, сягаючи подекуди 200% від основних державних податків¹⁰⁸.

Отож, і після 1909 р., у якому було скасовано двірські обшари, але залишився їх пережиток у вигляді т. зв. «двірських територій», виступи проти останніх продовжувалися. У крайовий сейм і далі поступало чимало петицій, на народних вічах приймалося багато резолюцій проти існування цих «урізаних» двірських обшарів. Так, селяни Лужан у 1909-1911 рр. протестували проти спроби місцевого поміщика Андреаса Боттушана створити там «двірську територію». На багатолюдному вічі у с. Мигове 30 березня 1913 р. селяни 4-им пунктом ухваленої резолюції вимагали, «щоби пані Векслер сповнила вже раз свої горожанські (громадянські. – Авт.) обов'язки дотично нашої громади, бо мало того, що вона кілька літ не платить жадні т. зв. «Gemeindeumlagen» (громадські додатки. – Авт.), то ще й до сего не утримує дороги, що веде від громадської канцелярії в Мигові до Лукавця – над – Серетом. Єї обов'язок дотично сеї дороги не входить в життє вже через пару літ, а нам вже годі кілька терпіти». Учасник віча в Горошівцях Тодор Дерда на вічі 24 серпня 1913 р. заявив, що від того, що власник «двірської території» не сплачує 40% громадських податків, громада терпить великі збитки¹⁰⁹.

Все це свідчило, що на Буковині – цьому аграрному задвірку Австро-Угорської імперії, де і після реформи 1848 р. залишалося велике приватне землеволодіння, - вплив земельної аристократії, як економічний, так і політичний, був дуже значним. Це наклало

свій відбиток на характер, ступінь і методи реформування соціально-економічних і суспільно-політичних відносин в краї, сприяло, зокрема, збереженню в тій чи іншій мірі різних рудиментів віджилої епохи в житті сільських громад, одним з яких були т.зв. двірські обшари. Під тиском селянських мас, українських депутатів крайового сейму вони врешті-решт були скасовані, що, без сумніву, було певним проявом демократизації суспільних відносин на селі. Та помітними були ще й залишки віджилої епохи у вигляді т.зв. «двірських територій», які гальмували суспільний прогрес, не сприяли соціальній згоді в буковинському селі.

Таким чином, тривале збереження на Буковині двірських обшарів було значною поступкою австрійського імперського і крайового законодавства земельній аристократії краю і означало, що за колишнім класом феодалів та їхніми нащадками навіть і при конституційному ладі залишалися певні привілеї.

Не сплачуючи сповна до сільських (громадських) кас місцеві податки, великі землевласники тим самим перекладали їх на плечі селян, не прилучалися належно своїми великими коштами до розвитку сіл (будівництва шкіл, доріг, мостів, інших громадських споруд). Навіть прийнятий 1908 р. новий громадський закон про ліквідацію двірських обшарів і об'єднання їх з сільськими громадами був непослідовним, бо звільняв великих землевласників на 2/5 від сплати громадських податків. Загалом двірські обшари залишили в аграрній історії Буковини негативний слід.

¹Никифорак М.В. Вказ. праця. – 280 с. – С. 155 – 157.

²Bukowina. – 1862. – 13 лют.

³Sammlung der Landes – Gesetz für das Herzogtum Bukowina. – Czernowitz, 1870. – Band I. – 170 S. – С. 6 – 71.

⁴Bukowina. – 1863. – 5 квіт.

⁵Sammlung der Landes – Gesetz für das Herzogtum Bukowina. – Czernowitz, 1870. – Band I. – 170 S. – С. 3 – 44; 47 – 61; 65 – 71.

⁶Sammlung der Bukowiner Volksschul-Gesetze und Verordnungen. – Czernowitz, 1899. – 580 S. – С. 1.

⁷Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862 – 1871. – Lemberg: Handelskammer, 1872. – 422 S. – С. 46 – 55.

-
- ⁸Mitteilung des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. Heft 17.- Czernowitz, 1913. – 1. Teil. – 75 S. – С. 6.
- ⁹Worobkiewich E. Die graphisch-statischen Verhältnisse der Bukowina. – Leipzig, 1893. – 116 S. – С. – 6.
- ¹⁰Sammlung der Landes – Gesetz für das Herzogtum Bukowina. – Czernowitz, 1870. – Band 1. – 170 S. – С. 7 – 45.
- ¹¹Mitteilung... Heft 8. - Czernowitz, 1901. – 128 S. – С. 26.
- ¹²Sammlung... – Band 1. – 170 S. – С. 15 – 28.
- ¹³Sammlung... – Band 1. – 170 S. – С. 34.
- ¹⁴Буковина. – 1896. – 21 січ.
- ¹⁵Sammlung... – Band 1. – 170 S. – С. 36.
- ¹⁶Czernowitzer Zeitung. – 1889. – 5. Juni.
- ¹⁷Sammlung... – Band 1. – 170 S. – С. 35 38.
- ¹⁸Домбровський В. Громадський устав для воєводства Буковини і виборчий закон для громад. – Руска Рада, 1910. – 94 с. 39.
- ¹⁹Sammlung... – Band 1. – 170 S. – С. 21 – 23.
- ²⁰Дутчак В. Про новий устав громадський для Буковини. – Чернівці, 1908,- 34 с. – С. 3 – 10.
- ²¹Sammlung... – Band 1. – 170 S. – С. 26 – 28.
- ²²Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича. – Львів: НТШ, 1911. – 519 с. – С. 549.
- ²³Буковина. – 1896. – 19 трав.
- ²⁴Sammlung... – Band 1. – 170 S. – С. 47 – 50; Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der erster Session der neuer Wahlperiode 1904. – Czernowitz, 1904. – S. 68.
- ²⁵Sammlung... – Band 1. – 170 S. – С. 10.
- ²⁶Цьольнер Е. Історія Австрії / Пер. з нім. Р. Дубасевич, Х. Назаркевич, А. Онишко, Н. Іванчук. – Львів: Літопис, 2001. – 712 с. – С. 422.
- ²⁷Буковина.- 1889. – 24 жовт.
- ²⁸Там само.
- ²⁹Sammlung... – Band 1. – 170 S. – С. 55 – 56,6.
- ³⁰Sammlung... – Band 1. – 170 S. – С. 10 – 11.
- ³¹Sammlung... – Band 1. – 170 S. – С. 12.
- ³²Bukowina.- 1863. – 25 März.
- ³³Sammlung... – Band 1. – 170 S. – С. 73 – 96.
- ³⁴Czernowitzer Zeitung. – 1870. – 29. Juli, 28. Sept., 2. Okt., 15. Nov., 25. Dez.
- ³⁵Czernowitzer Zeitung. – 1872. – 30. Nov.
- ³⁶Czernowitzer Zeitung. – 1872. – 1. 7. 18. Dez.; 1873. – 8. Dez., 1881. – 25. Dez.
- ³⁷Czernowitzer Zeitung. – 1865. -12. Juli.
- ³⁸Mitteilung des Vereines für Landeskultur im Herzogtums Bukowina. – 1879.
- ³⁹Czernowitzer Zeitung. – 1883. -27. Juli.
- ⁴⁰Буковина. – 1895. – 26 чер.
- ⁴¹Буковина. – 1895. – 12 вер.
- ⁴²Буковина. – 1896. – 7 жовт., 17 лист., 25 груд.
- ⁴³Буковина. – 1900. – №45.
- ⁴⁴Руска Рада. – 1906. – 14 вер.
- ⁴⁵Буковина. – 1896. – 7 жовт.
- ⁴⁶Bukowiner Rundschau. – 1897. – 3. Jun.
- ⁴⁷Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der ersten Session der zehnten Wahlperiode 1904. – Czernowitz, 1904. –S. 168.

-
- ⁴⁸ Буковински Вѣдомости. – 1898. – 23 янв.
- ⁴⁹ Mitteilungen... Heft 17. – Tabl II. – S. 6.
- ⁵⁰ Буковина. – 1897. – 27 серп., 5 трав.; Добржанський О. Вказ. праця. – С. 508.
- ⁵¹ Буковински Вѣдомости. – 1898. – 27 нояб.; 1899. – 1 янв.
- ⁵² Народна справа. – 1908. – 28 лют.
- ⁵³ Буковина. – 1907. – 5, 13 жовт.
- ⁵⁴ Руска Рада. – 1902. – 14 бер.; 16 трав., 20, 27 чер.
- ⁵⁵ Буковина. – 1896. – 16 чер.
- ⁵⁶ Bukowiner Rundschau. – 1899. – 2, 3 Sept. Руска Рада. – 1906. – 23 бер.; Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). – Крайовий суд.- Ф. 115. – Оп. 2. – Спр. 34388., Арк. 1.
- ⁵⁷ Буковински Вѣдомости. – 1895. – 18 авг.; Stenographische Protokolle... - 1904. – S. 140, 327.
- ⁵⁸ Народна справа. – 1908. – 28 лют.; ДАЧО. – Ф. 2. – ОП. 1. – Спр. 597. – Арк. 1 – 4; Буковина. – 1909. – 17 серп.
- ⁵⁹ Буковина. – 1909. – 17 серп.
- ⁶⁰ Буковина. – 1898. – 7 лист.; 1891. – 15 січ.; Русская Правда. – 1888. – 1 июня.
- ⁶¹ Stenographische Protokolle... - 1903. – S. 97.
- ⁶² Буковина. – 1897. – 24 груд.; Руска Рада. – 1903. – 3 квіт.; 1904. – 26 лют.; Даниленко В.М. Академік Степан Смальстоцький. Життя і діяльність / В.М. Даниленко, О.В. Добржанський. – Київ-Чернівці: Інститут історії України НАН України, 1996. – 232 с. – С. 97.
- ⁶³ Буковина. – 1905. – 15 лист.; Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. / О.В. Добржанський. – Чернівці: Золоті литаври. 1999. – 574 с. – С. 295 – 296.
- ⁶⁴ Буковина. – 1907. – 7 серп., 4, 18, 20 вер.; 1908. – 19, 21, 28 серп., 25, 30 вер., 18 жовт., 1, 18 лист.
- ⁶⁵ Буковина. – 1905. – 15 лист.; 1908. – 27 бер.; Буковина. – 1905. – 1, 29, 31 груд.; 1906. – 5, 13, 17, 19, 31 січ., 1, 4, 7, 11, 14, 16, 21 лют.
- ⁶⁶ Буковина. – 1905. – 1, 29, 31 груд.; 1906. – 5, 13, 17, 19, 31 січ., 1, 4, 7, 11, 14, 16, 21 лют.
- ⁶⁷ Буковина. – 1907. – 7 серп., 4, 11, 18, 20 вер.; 1908. – 12 січ.
- ⁶⁸ Буковина. – 1908. – 3 чер., 15 лип., 14, 28 серп., 9, 25 вер., 21 жовт.; 1909. – 14 січ.
- ⁶⁹ Домбровський В. Вказ. праця. – С. 56.
- ⁷⁰ Дутчак В. Вказ. праця. – С. 10.
- ⁷¹ Домбровський В. Вказ. праця. – С. 48, 24, 74; Дутчак В. Вказ. праця.
- ⁷² Дутчак В. Вказ. праця. – С. 13.
- ⁷³ Домбровський В. Вказ. праця. – С. 24, 38, 48, 74.
- ⁷⁴ Буковина. – 1909. – 17 серп.
- ⁷⁵ Борба. – 1911. – 1 квіт.; Vorwärts («Вперед»). – 1913. – 12. Juli
- ⁷⁶ Народний Голос. – 1911. – 11 січ, 16 лют.; Нова Буковина. – 1912. – 31 бер., 21 лют.
- ⁷⁷ Народний Голос. – 1913. – 28 лют., 11 квіт., 19, 26, 28 вер.; Нова Буковина. – 1913. – 26 лют.
- ⁷⁸ ДАЧО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 91. – Арк. 20 – 22.
- ⁷⁹ Федькович Юрій. Тв. У 2-х т. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 1. – 464 с. – С. 8; Ботушанський В. М. Сільське господарство Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 340 с. – С. 34 – 35.; Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича / О. Маковей. – Львів, 1911. – 591 с. – С. 336 – 348.
- ⁸⁰ Czernowitzer Zeitung. – 1871. -2. Nov.

-
- ⁸¹ Русская Правда. – 1888. – 1 янв.
- ⁸² Ботушанський В.М. Вказ. праця. – С. 209; Буковина. – 1909 (впродовж року).
- ⁸³ Vorwärts. – 1914. – 16. Juni.
- ⁸⁴ Dutczak В. Die Gestaltung der Gutsterritorien in der Bukowina. – Czernowitz, 1910. – 34 S. – С. 3.; Дутчак В. Табулярні добра і двірські обшари на Буковині // Буковина. – 1907. – 2, 20, 23, 25, 28, 30 серп.; Його ж. Як відживають давні обшари двірські на Буковині. – Чернівці, 1912. – 52 с. – С. 5 – 13.
- ⁸⁵ Hauptbericht und Statistik... - S. 9.
- ⁸⁶ Sammlung... – Band 1. – 170 S. – С. 65 – 71; Bukowina. – Czernowitz. – 1863. – 9. Jan., 29 Marz; 27. Nov.
- ⁸⁷ Dutczak В. Landtafelgüter und Gutsgebiete in der Bukowina. – Czernowitz, 1907. – 32 S. – С. 21 – 27.
- ⁸⁸ Hauptbericht und Statistik... - 422 S. 56 – 57; Mitteilungen... 1902. – Heft IX. – 431 S. – I Teil. – С. XI; 1907. - Heft IX. – С. IX – XIX; Żukowski О.М. Bukowina pod względem topograficznym, statystycznym i historycznym... - Czerniowce-Lwow, 1914. – 34 S. – С. 11 – 19.
- ⁸⁹ ДАЧО. – Ф. 979. – Крайова табула. – Оп. 1. – Спр. 148. – Арк. 388.
- ⁹⁰ Bukowina. – 1863. – 21 Jan.
- ⁹¹ Berichte des Bukowinaer Landesausschusses über dessen Gesamttätigkeit seit 1 März 1864 bis Ende Oktober 1865. – Czernowitz. 1865. – 22 S. – С. 5 -6.
- ⁹² Sammlung... – Band 1. – 170 S. – С. 33; 1876. – В.5.- 156 S. – С. 100; Sammlung... – Band 7. – 84 S. – С. 67 – 71; Berichte... - 18966. – 200 S. – С. 100. Буковина. – 1887. – 13 лют.; 1889. – 7 лист.
- ⁹³ Буковина. – 1907. – 23 серп.
- ⁹⁴ Chotomski В. Opis Bukowiny. – Poznan, 1880. – 54 S. – С. 43.
- ⁹⁵ Berichte... - 1898. – 262 S. – С. 105 – 107, 125.
- ⁹⁶ Буковина. – 1907. – 25 серп.
- ⁹⁷ ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр.10607. – Арк. 3 – 5; Буковина. – 1909. – 14 жовт.
- ⁹⁸ Stenographische Protokolle... - 1903. – 810 S. – С. 109.
- ⁹⁹ Дутчак В. Як відживають... - С.4.
- ¹⁰⁰ Volkspresse. – 1907. – 28. Sept.
- ¹⁰¹ Volkspresse. – 1897. – 1. Febr.
- ¹⁰² Буковина. – 1897. – 24 груд.
- ¹⁰³ Stenographische Protokolle... - 1903. – 810 S. – С. 82, 92, 109, 141, 658, - 659, 661.
- ¹⁰⁴ Буковина. – 1903. – 26 квіт.; 1905. – 22 січ.; 1907. – 11, 20 вер.; Руска Рада., 1903. – 4 груд.
- ¹⁰⁵ Домбровський В. Вказ. праця. – С. 7.
- ¹⁰⁶ Дутчак В. Як відживають... - С. 3, 7 – 11; Буковина. – 1909. – 2, 22 жовт.; Никифорак. М. Вказ. праця. – С. 164.
- ¹⁰⁷ Буковина. – 1909. – 31 жовт., 3 лист.; Дутчак В. Вказ. праця.
- ¹⁰⁸ Народний Голос. – 1911. – 12 трав.; Нова Буковина. – 1912. – 16 січ.; Борба. – 1911. – 1 квіт.
- ¹⁰⁹ ДАЧО. – Ф.3. – Оп.2. – Спр. 24509. – Арк. 9 – 52; Народний Голос. – 1913. – 1 квіт., 5 вер.

Крайові президенти у системі влади

У наш час творення і зміцнення української державності кожний історичний досвід із цієї сфери становить певний інтерес, зокрема регіональний досвід крайового управління Буковини за т.зв. австрійський період у другій половині XIX – на початку XX ст. Про тривалий інтерес до цієї теми свідчить той факт, що за її висвітлення брався не один автор.¹

Це тим більш цікаво, що тодішня крайова влада за формою була дещо подібна нинішній: а) обраний за Австрії Буковинський крайовий сейм і призначений імператором від центральної влади з Відня крайовий президент; (голова крайового управління); б) обрана Чернівецька обласна рада і призначений з Києва Президентом голова обласної державної адміністрації.

Після приєднання Буковини до Австрії тутешнє урядування зазнало кілька змін. Впродовж 1774 – 1786 рр. краєм управляла військова адміністрація на чолі з військовими генерал-губернаторами; з адміністративним включенням Буковини до складу Галицької губернії вищою владною особою в краї у 1786 – 1849 рр. був окружний начальник.

Лише з „весною народів”, тобто демократичною революцією в Австрії 1848 р. та домаганням румунського боярства відділитися від Галичини австрійський цісар 4 березня 1849 р. надав Буковині статус окремого коронного краю. Але не зразу.

Тимчасовим начальником краю було назначено надвірного радника Баха, незабаром (1849 р) керівником призначено Адальберта фон Геннінгера (1849 – 1853 рр.), а 6 березня 1853 р. першим, хоч і тимчасовим крайовим президентом Буковини було призначено Франца фон Шміка (по 1857 р.). Після нього у 1861 – 1918 рр. цю посаду займало 14 крайових президентів.² К. Роткірх-Пантен (1858 – 1860), В. Мартіна (1861 – 1862), Р. Амадей (1862 – 1865), Ф. Мірбах (1865 – 1870), Ф. Піно-Фріденталь (1870 – 1874), (вдруге, 1887 – 1890), А.Паце (1891 – 1892), Ф. Краус (1892 – 1894), Л.Гьос (1894 – 1897), Ф. Бургіньон (1897 – 1903), К. Гогенлое-Шилінгсфюрст (1903 -1904), О. Блайлебен (1904 –

1911), Р. Меран (1917), Й. Ецдорф (1917 – 1918)³. За цей час остаточно сформувалися ніби „дві гілки” влади: центральну представляв крайовий президент, який формував свій апарат – крайову адміністрацію (крайове управління) і крайове самоврядування – виборний крайовий сейм. На місцях центральну владу представляли повітові управління, які підпорядковувалися крайовому президенту (у 1855 – 1868 рр., їх було 15, 1868 – 1897 рр. – 8, 1903 – 1904 рр. – 10, 1905 – 1914 рр. – 11), а у міських і сільських громадах, як уже зазначалося, – міські і сільські виборні громадські ради, які підпорядковувалися крайовому сейму і його крайовому віділу (виконавчому комітету).

Сама назва головного керівника невеликого краю „президент” не мала нічого спільного зі справжнім демократично обраним президентом, а назва походила від слова „президія” у офіційній назві „Президія крайового управління”, хоча німецька назва „Landesregierung” перекладалася як „Крайовий уряд”. Але це не міг бути „уряд”, бо не було ні прем’єр-міністра, ні міністрів, ні відповідних повноважень.

Крайові президенти, як і намісники, призначалися імператором із столичної знаті, або із знаті з інших провінцій – графів, баронів, князів, людей, відданих, вірних цісарю, на невизначений час: доки виконуватиме присягу, складену цісарю перед зайняттям посади, доки ладитиме з місцевою знаттю, доки не оскандалиться чи то морально, чи фінансово, чи політично. Цісар міг міняти крайових президентів, щоб не надто „зрощувалися” з місцевими впливовими колами; до речі, президентом не міг бути призначений той, хто мав маєтки на Буковині.

Такі призначення, перестановки крайових президентів, намісників на цілі тижні, а то й місяці ставали першорядними політичними подіями у провінції. Приміром, такою перестановкою було призначення у кінці 1897 р. крайового президента Буковини Леопольда Гьоса (1894 - 1897) намісником Трієста, а віце-маршалка Нижньоавстрійського намісництва

барона Фрідріха Бургіньона – крайовим президентом Буковини (1897 – 1903).⁴

Як правило, місцева преса перед прибуттям нового крайового начальника подавала коротку його біографію з портретом. На залізничному вокзалі його зустрічала група вищих крайових чиновників, духовенства, громадських організацій.⁵ У найближчі дні він запрошував крайове і повітове начальство, знайомився, нагадував про обов'язки кожного перед державою, закликав вирішувати всі справи по-державному, справедливо, безсторонньо, кваліфіковано, незважаючи на стан, ранг, національність і конфесію.⁶

Хоч вважалось, що цісар призначав на керівні посади у провінції цілком самостійно, без чийось впливів, це не завжди було так, певний вплив міг бути, приміром, з боку численних його династичних родичів. Віденська газета „Arbeiterzeitung” у номері за 2 жовтня 1904 р. пояснювала, як став крайовим президентом Буковини Бляйлебен: „Пан доктор Октавіан ріттер Регнер фон Бляйлебен є виучеником Кербера, дотеперішнього голови бюро президії Міністерства внутрішніх справ. Він у крайовому президентстві мало що розуміє. Запеклий реакціонер, ставленик феодално-клерикальних кіл, йому всього 38 років... Батько познайомив Регнера з ерцгерцогом Отто Габсбургом, який перебував деякий час у Брюнні (рідному місті Бляйлебена. – Авт.). Регнер грав з ним у теніс, супроводжував у прогулянках. Тож кар'єра забезпечена”.⁷

Зміна і призначення нового крайового шефа завжди в австрійській Буковині була значною подією. Адже від нього з його широкими повноваженнями (він призначав чиновників, оголошував про вибори, контролював політичне і громадсько-культурне життя, діяльність поліції, усі крайові і повітові державні установи, був представником імператора у крайовому сеймі, головою Буковинського православного релігійного фонду та ін.)⁸, від його ставлення, прихильності у значній мірі залежала службова кар'єра чиновників, зміцнення позицій політичних партій, національних, релігійних, культурних, економічних товариств, різних проєктів, намірів.

Тож перші дні, а то й тижні після вступу на посаду у крайового президента були присвячені привітанням його різними делегаціями – самоврядними, національними, релігійними, культурно-освітніми, політичними, корпоративними та іншими, які не тільки вітали його і бажали благополучного правління, запевняли у вірності йому, а отже і цісарю, а й висловлювали свої прохання.

Вітали і представники українства. Ось як виглядало привітання у лютому 1887 р. чергового нового крайового президента Буковини барона Фелікса Піно фон Фріденталю (1870 – 1874) українською делегацією у складі 10 чол., у т.ч. протоієрей, проф. теології С.Воробкевич, професор реальної гімназії Є.Пігуляк, проф. університету д-р С.Смаль-Стоцький, редактор української газети „Буковина” Ю.Федькович та ін. Голова делегації – ц.к. судовий радник С.Винницький, делегація запевнили президента у вірнопідданстві, що „буковинські русини і тепер своєму високодостойному начальнику крайовому не будуть у веденю правительственних справ ставити жадних трудностей, але противно (навпаки. – Авт.) спомагатимуть ваші добронамірені справи краю, добро і щасте нашої спільної вітчизни Австрії підмагаючи заміри з найбільшим пожертвуванем”. Делегація нагадала новому начальнику краю, що русини (українці) Буковини у „ворохобному 1848 році” залишилися для Австрії „вірними тірольцями всходу”, що і „тепер видить руский (тобто український. – Авт.) народ тільки в Австрії своє ціле спасене і щасте і задля того готов кожної хвилі за свого цісаря і спільну вітчизну Австрію посвятити своє майно, свою кров!” (Ніби військова присяга. – Авт.). А в кінці висловлено сподівання, що новий президент допоможе („подасть ласкаво помічну руку”) в церковних справах (поділі Буковинської православної консисторії на українську і румунську), в шкільництві (збільшення кількості українських шкіл), „а особливо щодо заступництва народного” (щоб кількість українських депутатів у крайовому сеймі і австрійському парламенті пропорційно відповідала чисельності українського населення краю).⁹

У 1891 р. нового крайового президента Антона Паце (Паче) українська делегація вітала у складі Є.Пігуляка, В.Воляна (голова делегації), І.Тимінського, С.Винницького, Ст.Смаль-Стоцького – всього 10 осіб. В.Волян нагадав про „вірність і прив’язаність руского (українського. – Авт.) народа до цісаря і Австрії, в котрій русини добачають єдину запоруку свого культурного і національного розвою як самостійного народа”. Президент подякував і обіцяв сприяти українцям. Але „сприяти” особливо не було коли, бо менш, як через півроку доводилося вітати нового крайового президента-барона Франца фон Кравса (1892 – 1894).¹⁰

До речі, крайового президента треба було вітати також з Новим роком, з днем народження, а він, у свою чергу, турбувався зашчораз, щоб у краї гідно вітали з днем народження цісаря, щоб у цей день (18 серпня) у всіх церквах на його честь служилася служба Божа.

У червні 1894 р. нового президента Леопольда Гьоса (1894 – 1897) українська делегація (поряд з іншими) вітала у складі С.Смаль-Стоцького, В.Ясеницького, С.Федоровича, М.Михаляка, В.Шпойнарівського, А.Клима, В.Івасюка. У вітальній промові депутат крайового сейму Є.Пігуляк підкреслив давню (з 1848 р.) відданість українців Буковини цісарю, династії, Австрії і висловив сподівання, що новий президент „буде для русинів прихильним і жичливим”.¹¹ Нового президента обов’язково вітали і благословляли на службу глави буковинського духовенства різних конфесій, у т.ч. й православного. Так, після зайняття Бургіньоном 16 грудня 1897 р. посади крайового президента його вітав митрополит Буковинської православної церкви Аркадій Чуперкович, благословив його на цю службу з добрими побажаннями. Той у слові-відповіді згадав про „вірних тірольців сходу” і запевнив, що потреби Буковинської православної церкви і кліру завжди будуть предметом особливої уваги і піклування.¹²

Новопризначений крайовий президент через якийсь час традиційно влаштував у себе для місцевої еліти прийом з частуванням для „тіснішого” знайомства. Приміром, коли

згадуваний Фелікс Піно фон Фріденталь вступив на посаду крайового президента вдруге (1887 – 1890), він запросив на такий прийом 30 січня 1888 р. 200 осіб.¹³

Хоч на Буковині формувалися політичні партії, але тривалий час вони не мали значного впливу на маси. Тож якщо хотіли зміцнити свої позиції, щоб потрапити у сейм під час виборів, мушили вступати у якийсь спосіб у контакти з крайовим президентом, йти на певні домовленості і умови, основною з яких була безумовна підтримка політики центральної влади. „Першим чинником, від котрого на Буковині головно зависит переведення виборів, є правительство крайове (крайове управління. – Авт.), особливо ж єго голова”, – писала газета „Буковина” у номері за 19 грудня 1889 р. і підтвердила цю ж думку і через 10 років.¹⁴ „На Буковині ще такі відносини, – що ніяка партія не є настільки сильна, щоб могла против волі [крайового] правительства (вважай: крайового президента. – Авт.) існувати... Провадити політику против правительства було би ще абсолютним абсурдом... На Буковині ще донині одиноким (єдиним. – Авт.) паном ситуації [є] правительство... На Буковині тепер если хто хоче ще дійти до якихось успіхів у політиці, то мушить числитися (рахуватися. – Авт.) з правительством”.¹⁵

Цю думку підтвердили й результати вересневих виборів до сейму у тому ж 1898 р. „Вибори з сільських громад. – писала та ж газета, – відбулися у нас зовсім під впливом правительства, то не були правдиві (справжні. – Авт.) конституційні вибори...”¹⁶ Адже дивним способом від селянських виборців чимало було „обрано” до крайового сейму поміщиків.

Хоч кандидати у депутати висувалися й обговорювалися заздалегідь, але вони й „узгоджувалися” з крайовим президентом, щоб туди попадали лояльні до влади люди. Виступаючи у січні 1899 р. зі звітом про свою діяльність у сеймі, депутат, лідер українських народовців С.Смаль-Стоцький говорив: „Ми (С.Смаль-Стоцький і Є.Пігуляк. – Авт.)... служили вірно своєму народови, а сю вірну службу народови старалися ми сповняти в найліпшій порозумінню з правительством...”¹⁷ Крайовий президент мав великий вплив на сейм, тобто центральна влада на

обрану представницьку владу. Відповідно до § 36 „Крайового статуту герцогства Буковини” „крайовий начальник герцогства Буковини чи призначений ним комісар мають право з’явитися у сеймі у будь-який час, взяти слово для виступу, але голосувати можуть лише тоді, коли вони є членами сейму”, тобто депутатами.¹⁸ Депутати, будучи зацікавленими у налагодженні контактів з крайовим президентом, сприяли обранню його депутатом від того чи іншого округу. Так, крайовий президент Ієронім фон Алесані (1874 - 1887) водночас був у 1874 – 1879 рр. депутатом палати панів австрійського парламенту, у 1878 – 1884 рр. – депутатом Буковинського сейму від Кіцманського виборчого округу, у 1884 – 1887 рр. (тобто до смерті) – від Серетського виборчого округу.¹⁹

Згадуваний уже крайовий президент Фелікс Піно фон Фріденталь, який два рази займав цю посаду (1870 – 1874 і 1887 – 1890) водночас був і депутатом Буковинського сейму (1871 – 1879) від сільських громад Кіцманського повіту²⁰. (Щоправда, другий раз на посаду крайового президента він був призначений після того, як „прогорів” на корупційній афері, будучи міністром торгівлі Австрії)²¹ („номенклатура”).

Крайовий президент від імені цісаря представляв сейму новопризначеного маршалка (голову крайового сейму)²². Маршалок дякував йому за це, відкривав сейм, говорив, які питання будуть обговорюватися на сесії, а потім надавав слово крайовому президенту. Той закликав депутатів сейму підтримувати всі урядові заходи, відповідно у такому випадку крайовий президент буде йти назустріч сейму. Та й при закритті сесії сейму з підсумком роботи виступав маршалок, а останнім – крайовий президент.²³ Як депутат сейму, крайовий президент краще знав політичне життя краю. Але таких було тільки чотири, крім Піно і Алесані – ще принц Конрад Гогенлое-Шиллінгсфюрст (1903 – 1904) і граф Рудольф Меран (1912 – 1917).²⁴

Крайовому президенту як найвищій посадовій особі в краї доводилося відповідати на актуальні питання життя краю, висловлені у запитах (інтерпеляціях) депутатів крайового сейму, петиціях, скаргах.

У січні 1896 р. до крайового президента Гьоса звернувся депутат крайового сейму Зотта з приводу вживання чиновниками краю крайових мов і посилався на відповідні закони й розпорядження 1860 і 1866 рр., конституцію про обов'язковість їх вживання державними службовцями. Відповідь крайового президента була дуже показовою, як австрійські чиновники обходили в національному питанні всі закони, навіть конституцію. Крайовий президент визнав, що на Буковині в офіційному вжитку панує німецька мова, але буковинські чиновники дещо розуміються на крайових мовах. Адміністративні чиновники: 47% знають румунську мову, 81% – русинську [українську], 33% знають обидві мови. Приблизно такі ж знання у суддів.

Фінансові чиновники: 77% знають румунську мову, 92% – русинську. Залізничники: 60% знають румунську, 87% – русинську (але чимало на примітивному усному рівні). У судових процесах протоколи ведуться рідною мовою учасників, а вироки – німецькою. (ясно, що ці «досягнення» завищені).

Виконати вимоги розпоряджень і навіть 19 ст. конституції неможливо. „Часто наводжуваний артикул XIX сьогодні дає судівництву в конкретних випадках дуже непевну підпору”, бо „навіть нема ясности, яка мова вважається крайовою”. Звичайно, треба знати три крайові мови (німецьку, румунську і українську, ба навіть й – польську, але це неможливо). „Для краєвого управління головне, щоб урядник добре знав свою справу, а вже потім знання крайових мов... Внаслідок уживання крайових мов німецька мова була б витіснена, тобто сталося б явище, не в інтересі держави і краю і у зв'язку з чим я дуже жалкував би”.²⁵ В останніх словах „цісарського посланника” і крилася головна причина того, що прислане з метрополії німецькомовне чиновництво вважало нижчим своєї гідності вивчати мову підлеглих аборигенів (українців, румунів) і тим самим втрачати негласний статус панівної нації.

У квітні 1899 р. на запит румунського депутата сейму Жоржа Поповича про право румунів Буковини використовувати румунський національний прапор „триколор” крайовий

президент Бургіньон відповів, що у буковинських румунів у національному одязі ніде не прослідковуються фарби синя – жовта – червона як національні, і буковинські румуни цих фарб не знають як національних. Це фарби Румунської держави і він проти носіння на Буковині „триколору”, бо це на кордоні з Румунією і „може спричинитися до різних сумнівних поглядів, тобто до іредентизму”.²⁶

У травні того ж 1899 р. Бургіньону доводилося відповідати у сеймі на запит депутатів про стан народного шкільництва. На підставі підготовленої для нього інформації він відповів, що „стан народного шкільництва не дуже добрий, але й не дуже поганий, є прогрес. Якщо у 1873 р. серед 11305 буковинських рекрутів письменних було лише 496 (4,4%), то в даний час серед 14710 призовників письменних є 3910 (26,6%). Невідвідування дітьми школи знизилось до 2,5% у німецьких школах, 5,3% у румунських і 6,9 у руських [українських]. (Занизив: у 1907 р. по всіх народних школах – 8% невідвідування).

Зміна мови викладання у якійсь школі зв'язана з тим, пояснював, що на заявленій при відкритті школи мові викладання виявилось з часом, що дітей, які говорять на такій мові, нема.

За 1880 – 1899 рр. на українські і румунські школи видано субвенцій і безпроцентних позик відповідно 109070 фл. і 119000 фл.

У 28 селах ще шкіл нема, зокрема у 18 русинських [українських] і 10 румунських.

Але за 1894 – 1898 рр. відкрито нових шкіл: русинських [українських] 11 на 86 класів, румунських – 11 на 76 класів, німецьких – 3 нових і розширено діючих – на 76 класів. Усіх учителів 862, з них 349 румунів, 254 русинів [українців], 170 німців, 82 поляки, 7 інші (угорці, вірмени).

Щодо підручників, то Бургіньон відповів, що до 1896 р. румунських підручників майже не було, у 1896 – 1899 рр. видано 21 для гімназій, 3 – для реальних гімназій. Русинські підручники поступають в основному з Галичини, адаптовані до умов Буковини і затверджені Міністерством культів і освіти. У 1895 р. затверджено 11, 3 – тимчасово, 1 – у стані затвердження. Але є

підручники і буковинських авторів: Смаль-Стоцький і Гартнер – „Руска граматика”, О.Попович – „Рускі вправи”.

Учителів готують у семінарії, де є 10 державних стипендій по 105 флоринів на рік для русинів, 7 стипендій Православного релігійного фонду (5 для румунів, 2 - для русинів), інші стипендії (23 – для румунів, 2 – для русинів)²⁷.

Як видно, крайовий президент оперував ніби об’єктивною інформацією. Але не раз, коли йде мова про народне шкільництво, освіту автохтонного населення (українців і румунів), схоже на те, ніби прийшли австрійські (німецькі) власті на чолі з крайовим президентом розглядали це населення у його рідному краї Буковині як національні меншини, як якусь «зайву мороку». Тож при загальному невисокому рівні письменності населення краю перед Першою світовою війною (32,4%) рівень письменності українського населення був ще нижчим.

Однією із форм діяльності („урядування”) крайових президентів Буковини була візитація (відвідування) різних населених пунктів краю, знайомство з реальною ситуацією на місцях, вжиттям заходів для її поліпшення у разі потреби. Водночас це було нагадування тубільному населенню, що центральна влада міцна, непорушна і їй треба коритися.

Попередньо на місця телеграфом (з 1855 р.) повідомлялося, куди і коли прибуде крайовий президент, здебільшого у сприятливу погоду, з дружиною і кількома службовцями. Для представників влади на місцях це була неабияка подія і вони прагнули обставити такі візити з якомога більшою увагою і пошануванням найвище крайове начальство: шутрували дороги, ремонтували мости, білили казенні будівлі, лагодили огорожі, на в’їзді у села і міста, біля будинків місцевих управ, судів зводили т. зв. „тріумфальні арки”, вивішували прапори.

Найвищий крайовий начальник в’їжджав у село (містечко) через тріумфальну арку, його зустрічали гарно одіті в національний одяг парубки – одні на конях верхи, інші з десяток у бандирей – великому возі з високими полудрабками, запряженій парою, а то й двома парами баских коней з вплетеними у гриви різнокольоровими стрічками. Швидка їзда супроводжувалася

вигуками на честь гостя і пострілами ввєрх з моздїрїв (мисливських рушниць). У центрі села (містєчка) при численному зібранні селян, міщан, духовенства, вчителїв, учнів, місцевого начальства лунали привїтання, інколи навіть у віршах. Не без конфузїв, коли старости українських сіл намагалися вітати гостя нїмецькою мовою, а той намагався відповідати українською.²⁸

Ось кілька прикладїв таких візитїв. У вересні 1862 р. крайовий президент Венцел Мартїна відвідав села між Дністром і Прутом Садгїрського, Кїцманського і Заставнівського повітїв, відвідав, зокрема, школи, церкви, вислухав усні і переглянув письмові прохання громад і окремих жителїв, обїцяв дещо зробити. Перевїрив податкові уряди, стан дорїг. Відвідав маєтки поміщикїв Івана Мустаці у Садгорі, Михайла Зотти у Вікні, Георгїя і Алеко Гурмузакї в Чорнівці, Якоба Петровича у Веренчанці, Івана і Олександра Костїних у Шипинцях.²⁹

Місцеві старости, щоб показати, як буковинські українці освоюють державну нїмецьку мову, намагалися вітати крайових президентїв по-нїмецьки. Так, під час вояжу крайового президента графа Антона Паче (Паце) (1891 – 1892) по Кїцманському пов. містєчковий голова Снятинчук 5 серпня 1891 р. вручив крайовому президенту і його дружинї хлїб-сїль, почав привїтання по-нїмецьки, але уже на п'ятому словї збився, замовк. Паче сказав по-українськи: „Дякую Вам! Дякую Вам!” Снятинчук намагався продовжити усно, але збився і дочитав привїтання з листка.

Звичайно, крайові президенти не були простаками і поза святково-привїтальною люб'язністю та метушнею, своєрїдною „потьомківщиною” помічали і реальні недолїки, проблеми. Після відвідин Паче у Кїцмані православної і католицької церков, повітового суду і пошти, прийому у повітовому управлінні представникїв місцевої влади він відвідав хлопчачу і дївчачу школи, де застав „крайні непорядки” і своє враження висловив досить категорично: „Скандал”.

Потїм відвідав с. Ставчани, звїдти разом з повітовим начальником Захаром і своїм секретарем Патаком 6 серпня прибув у с. Кліводин. І знову: трїумфальна арка, велика юрба

святково одягнених людей біля церкви і школи, які чекали з 7-ї год. ранку, бандиря, імпровізовані групи резервістів на конях в одязі „драгунів”, „уланів” з хорунжими на чолі, вигуки „Гур-ра-а”, церковна старшина зі свічками, дівчата з образами, привітання старости, учителя, священника, але уже у церкві і цілування хреста, букети квітів.

Відвідав школу-кімнату на 35-40 дітей і дуже здивувався, що у ній вчать 132 учні різних років навчання у класах-комплектах, але лише по 3-4 рази на тиждень. У зв'язку з такою організацією навчання сказав: „З такої науки не може бути ніякої користі”.

Того ж 6 серпня у такій же обстановці Паче відвідав с. Вікно, куди прибули й представники сусіднього села Брідок, зокрема учитель Ярошинський і священник Галіп, які вітали Паче українською мовою, і великим здивуванням для крайового президента було те, що службу Божу в церкві вів румунською мовою священник-русин („перекинчик”, за словами письменниці Є. Ярошинської), хоч у Вікні не було жодного жителя – румуна, лише русини (українці).³⁰

13 вересня 1895 р. крайовий президент Гьос відвідав гірські села Вижницького повіту, зокрема Сторонець-Путилів з усіма вищезазначеними почестями, вітанням священника О.Козака. Відвідав відомого престарілого священника Г. Ганицького. Ввечері у Путилові на його честь влаштовано факельний похід, ілюмінацію.

Потім на конях верхи крайовий президент і група супроводу рушили у гірське с. Яблуницю, куди прибуло також громадське (сільське) керівництво, духовенство і мешканці сусідніх сіл Конятина і Довгопілля і вітали високого гостя. Він відвідав церкву, школу, знайомився з сільськими старостами. 15 вересня відбув у Вижницю. По дорозі вздовж р. Черемошу стояли ряди горян і вітали Гьоса, у Розтоках і Підзахарчах його привітали місцеві священники. З Вижниці він відбув до поїзда у Снятин (залізниця з Чернівців до Вижниці була прокладена пізніше, у 1897 р.).³¹

Л. Гьос був одним з небагатьох крайових президентів який, відвідав у жовтні 1897 р. церкву російських старообрядців у с. Біла Криниця, де оглянув багато дорогоцінного церковного начиння, старовинних хрестів, ікон, кіотів з частками мощів святих угодників.³²

Крайові президенти бували на засіданнях Чернівецької міської ради при обговоренні надто актуальних питань. Приміром, у травні 1891 р. Паче відвідав таке засідання, де обговорювалося питання побудови міського водогону.

По важливих питаннях для всієї Буковини крайові президенти регулярно скликали крайові наради за участі підлеглого крайового і повітового начальства. Одні з них були чергові, інші позачергові, екстрені у зв'язку з надзвичайною ситуацією: повені, посухи, пожежі, голод. Так, на початку жовтня 1889 р. на таку екстрену нараду крайовим президентом Піно були скликані у Чернівці усі повітові начальники, інші чиновники у зв'язку з тим, що в краї була посуха, не вродило, а восени почалися великі дощі, повені, і населенню загрожував голод.³³ На клопотання крайового президента Піно цісар наказав видати потерпілим від повені 20 тис. фл. як допомогу і 30 тис. фл. як безпроцентну позику.³⁴ Одна з найтриваліших таких нарад була проведена у Чернівцях упродовж 9 березня 1900 р. до 10 травня 1901 р. (з перервами для дослідження) з питання причин масової трудової еміграції з Буковини та заходів її запобігання.³⁵

Крайовий президент у своїй діяльності опирався на апарат крайової адміністрації – крайове управління, яке чисельно зростало: з 59 осіб у 1859 р. до 130 – у 1890 р. і 234 – у 1914 р., а річна платня крайового президента зросла з 6 тис. флоринів (12 тис. крон) у 1890 р. до 24 тис. крон у 1914 р.³⁶

Крайовий президент, незважаючи на те, що його призначав сам цісар, мусив зважати на волю і бажання румунських поміщиків, які тривалий час переважали серед депутатів-буковинців австрійського парламенту і крайового сейму, які мали велику економічну і політичну силу, і в разі невдоволення діями крайового президента могли добитися усунення його з посади. Так сталося, зокрема, з бароном Паче, який нібито надавав якусь

перевагу представникам українських національно-політичних сил у порівнянні з румунськими.³⁷ Так само Франц фон Кравс (1892 – 1994) мусив піти у відставку, бо не вмів лавірувати між політичними угрупованнями краю, односторонньо підтримуючи румунський політикум.³⁸

Крайових президентів не раз критикували у крайовій і позакрайовій пресі з різних причин, приміром, за тиск на крайовий сейм. Румунський журнал „Privitorul” („Огляд”) №1 за 1902 р. (виходив у Брюнні – Брно) опублікував одну з таких статей (передрукована у газеті „Буковина” за 7 серпня 1902 р.), у якій стверджувалося: „...Хто знає політичний механізм Буковини, той знає, що тамтешні політики не є нічого иньше, як лише ляльками, котрі скачуть по шнурку, який тягне иньший фактор, себто краєвий президент, що сміється з парламентських форм”. В інших провінціях намісники відчувають сильніший опір, „лише в Галичині і Буковині вони всевладні, а на Буковині крайовий президент – це якогось роду „Serenissimus” (як генералісимус).³⁹

Можливо, це сказано занадто категорично, буковинські діячі теж критикували крайових президентів. Так, Микола Василько 17 жовтня 1902 р. так характеризував крайового президента Буковини (тоді ним був Фрідріх Бургіньон): „Пан президент Буковини... хоче на Буковині провадити жите паші турецького, незалежно від столиці держави, незалежно від волі... міністрів і правлячих осіб... Коли хтось не годиться з їх політичними поглядами, то они шукають в его нутрі, слідять за его уродженем, за его братами, его політичним житем, коротко, за всякими можливими обставинами і тим робом намагаються збезчестити сего мужа”.⁴⁰ „Ефективність” цієї критики була неабиякою: через 4 місяці Бургіньон пішов з посади крайового президента. Характеристика його діяльності з боку українських партій і громадських товариств була негативною.⁴¹

Новий крайовий президент Гогенльоге, що прийшов на зміну Бургіньону, незабаром, у квітні 1903 р. заявив: „Правительство зробить все, щоби піднести стан хліборобський... і поліпшити його долю”.⁴² Не встиг ні піднести,

ні поліпшити, бо через півтора року залишив Буковину. Депутат парламенту і крайового сейму Бено Штраухер на прощальному вечері Гогенльоге з гіркотою філософськи мовив: „Нема нічого так сталого [постійного], як зміна, а передовсім зміни буковинських президентів”.⁴³

Після зміни того чи іншого крайового шефа у пресі інколи з’являлася оцінка їхньої діяльності. Через те, що походила від різних політичних таборів, вона була неоднозначною, навіть протилежною. Про тимчасового керівника краю у 1849 – 1853 рр. Адальберта фон Геннігера, який ще не був крайовим президентом, газета Буковинської палати торгівлі і ремесел згадувала у 1852 р., що за його клопотанням почалося будівництво дороги від Чернівців через Цецину до Глинниці довжиною 2,5 милі (18,8 км), скоро закінчиться, обговорювалися й інші дорожні проєкти.⁴⁴

Про першого крайового президента Ф. Шміка згадувалося, що він займався шовківництвом, заохотив й інших до вирощення тутових шовкопрядів.⁴⁵

Крайовий президент Вінцент фон Мартіна намагався привчати місцеве начальство, поміщиків до думки, що селяни – це громадяни, їх слід залучати до політичного життя села, краю, країни. У лютому 1862 р. він скликав крайову нараду з приводу обговорення урядового проєкту закону про сільські і міські громади. У нараді взяли участь 6 крайових радників, всі повітові начальники, один поміщик, голова Чернівецького магістрату, один сільський староста і... один селянин.⁴⁶

На Буковині тривалий час однією із причин інфекційного захворювання населення у північних повітах було вживання людьми, особливо у жарку пору року, води із відкритих водойм – з р. Дністра і р. Пруту, а також з ставків. Жителі за рекомендацією медиків не раз зверталися до крайового сейму і крайового президента виділити кошти на будівництво закритих водойм з водогонами для „здорової” води. Зокрема, коли під час холери крайовий президент Леопольд Гьос у серпні 1894 р. відвідав с. Дорошівці Заставнівського повіту (2,3 тис. населення), селяни повідомили, що хвороба забрала 40 односельчан і просили

допомогти у побудові водогону. Крайовий президент обіцяв і звернувся з цим до крайового сейму. Оскільки це була проблема не одного села, сейм у березні 1897 р. виділив на цей захід 8,9 тис. фл. для 11 сіл Кіцманського пов. (у т.ч. й Заставнівського) і 5,6 тис. фл. для 3 сіл у Вижницькому пов.

У селах почали з'являтися водогони, зокрема у с. Дорошівцях, де у закриту водойму по трьох гідрантах поступала вода самопливом з джерел на т.зв. Лисій Горі. На святкове відкриття водопроводу 27 жовтня 1897 р. прибув і крайовий президент Гьос разом з представниками крайового сейму, крайового сільськогосподарського союзу, повітовим начальством, священником Манастирським, який освятив новий водний об'єкт. Виступив і крайовий президент. Він же і випив перший стакан води, а вдячні дорошівчани назвали водопровід його іменем: „Джерело Леопольда”.⁴⁷

Під час тифу у с. Шубранці у березні 1898 р. крайовий президент Бургіньон дав розпорядження відповідній службі Крайового управління виділити хворим цього села грошову допомогу в сумі 500 фл., а через тиждень виїхав у це село разом з крайовим санітарним лікарем Василем Ключенком з'ясувати стан справи і хід виконання його розпоряджень.⁴⁸

Загалом же крайових президентів після відбуття з Буковини більше критикували, ніж хвалили. Хвалили хіба що Гогенльоге „за гнучкість у мовній політиці”⁴⁹ і графа Рудольфа Мерана (1912 – 1917) – за об'єктивність, справедливість.⁵⁰ Про Піно і Паче українська преса відгукувалася у якійсь мірі позитивно за те, що вони намагалися дещо обмежити вплив румунських олігархів, хоч у незначній мірі підтримували окремі домагання українських лідерів.⁵¹

Про Алесані О. Маковей писав, що він був „неприхильним до русинів”,⁵² а Ом. Попович – що „Алесані цілими ночами гуляв з румунськими аристократами, а вдень спав. За нього правив [румун] барон Стирча”.⁵³

Барона Бляйлебена Ом. Попович характеризував як політика „надзвичайно хитрого, що умів усім догодити, але замотав справи

так, що мало не провалився, але своєчасно перебрався у Моравію, потім у Відень.⁵⁴

Досить різку характеристику діяльності Гьоса дала редакція газети „Bukowiner Rundschau”. Уже на другий день після його звільнення з посади вона писала: «Граф Гьос був прибічником староавстрійської державної ідеї, всіляко сприяв зміцненню німецького духу на Сході монархії, а також зміцненню тут католицизму. Всякі національні рухи, національний розвиток народів розбивалися об його твердість. Спроби національних партій діяти в своїх інтересах ним придушувалися... У німецькому таборі у зв'язку з цим (переводом Гьоса у Трієст. – Авт.) панує глибокий траур. Гьос покривав службовців, які діяли не на користь краю, захищав бюрократію, захищав дирекцію Православного релігійного фонду від спроб поліпшити управління маєтками. Він залишився у пам'яті таким, що діяв у консервативному дусі. Він прийшов як чужинець і пішов як чужинець, розглядаючи свою службу у краї виключно лише як етап у своїй службовій кар'єрі».⁵⁵

Однак слід мати на увазі, що оцінка діяльності того чи іншого крайового президента Буковини у значній мірі залежала від того, як він ставився до тієї чи іншої національної спільноти краю, політичної партії, соціальної групи. Наприклад, газета українських народовців „Буковина” у ті ж дні писала про Гьоса як такого, що підтримував вимоги українців щодо відкриття українських паралельних класів у нововідкритій другій Чернівецькій гімназії, сприяв становленню Українського народного дому, дещо стримував румунізаторські випадки проти українців. Але водночас критикувала його за те, що він підтримував москвофілів. Румунські ж діячі раділи із самого факту залишення Гьосом посади крайового президента на Буковині.⁵⁶

Але загалом газета „Буковина”, головним редактором якої у той час був відомий письменник і громадський діяч Осип Маковей, констатувала, що часта зміна крайових президентів Буковини (за 10 років – 6 змін) не на користь краю, бо

адміністратори не встигали увійти „у курс справ”, з’ясувати потреби краю,⁵⁷ як уже його треба залишати.

Під час Першої світової війни крайові президенти Буковини Рудольф Меран (1912 – 1917) і Йозеф Ецдорф (1917 – 1918) керували з Чернівців, Дорни Ватри, Колошвара, Відня, Праги, Станіслава, з травня 1918 р. – з Чернівців, разом з високими військовими чинами австро-угорської армії віддавали суворі накази воєнного часу.

Не без крайового президента завершувалося й саме австрійське 144-річне правління Буковиною. Призначений у квітні 1917 р. крайовим президентом Йозеф Ецдорф у вирішальний час визначення державної приналежності краю спочатку намагався врятувати тут австрійську владу. Брав участь у крайових нарадах з питань відбудови господарства (весна – літо 1918 р.), повернення біженців.⁵⁸ У час розпаду Австро-Угорщини був проти участі української делегації з Буковини у Львівській Конституанті 18-19 жовтня 1918 р., проти українського народного віча Буковини 3 листопада 1918 р. Був арбітром при переговорах між українською і румунською делегаціями про поділ Буковини. 6 листопада 1918 р. підписав протокол у приміщенні крайового управління (нині 14-й корпус ЧНУ) про передачу влади від Австро-Угорщини Українській національній раді в особі О. Поповича, І. Семаки і М. Спинула у північній частині краю.⁵⁹ Це оптимальне на той час рішення, на жаль, було порушено королівською Румунією.

Отже, політичне правління на Буковині упродовж 65 років у вигляді тандему крайовий сейм – крайовий президент на чолі крайового управління з перевагами останнього забезпечувало певну стабільність у краї до тих пір, поки зберігалася така стабільність „у верхах”. Крайовий президент справді впродовж означеного терміну займав провідне владне становище в краї, використовуючи надані йому повноваження. Та використання цих значно розширених повноважень разом з військовим командуванням у час війни щодо буковинців, особливо автохтонів (інтернування, арешти, віддача до військово-польових судів, примусові реквізиції та ін.) – все це значно підірвало вплив

крайового президента і довіру взагалі до центральної влади. Тож не випадковим було рішення Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. про вихід українців зі складу Австро-Угорщини і включення у процес творення української державності.

¹Добржанський О.В. Система органів влади Буковини у складі Австрійської (Австро-Угорської) монархії / О.В. Добржанський // Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області. – Чернівці: „Букрек”, 2014. – 812 с. – С. 185 – 243; Никифорак М.В. Державний лад і право на Буковині в 1774 – 1918 рр. / М.В. Никифорак. – Чернівці: „Рута”, 2000 – 280 с. – С. 141 - 166; Прокопович Е. Кінець австрійського правління в Буковині / Е. Прокопович. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – 80 с. – С. 68 - 69; Biderman H.I. Die Bukowina unter österreichischen Verwaltung. 1775 – 1875 / Bidermann H.I. – Lemberg, 1876. – 80 с. – С. 25 – 44, Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina / R.F. Kaindl. – Czernowitz, 1898. – Dritte Abschnitt. – 80 S. С. - 27 – 30.; Die österreichisch ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899. – 532 S. – С. 178, 254; Wagner R. Der Parlamentarismus und nationale Ausgleich in der ehemals österreichischen Bukowina // Wagner. – München, 1984. – 272 S. – С. 90 - 93; Буковина: історичний нарис [Кол. монографія] / Відп. ред. В.М. Ботушанський. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с. – С. 69 – 74.

²Добржанський О.В. Вказ. праця. – С. 216 – 217.

³Прокопович Е. Вказ. праця. – С. 68 -69.

⁴Буковина. – 1897. – 16 груд.

⁵Буковина. – 1897. – 25 груд.

⁶Буковина. – 1897. – 30 грудня.

⁷Буковина. – 1898. – 2 січ.

⁸Arbeiterzeitung. – 1904. – 2. Okt.; Volkspresse. – 1904. – 1, 8. Okt.

⁹Добржанський О.В. Вказ. праця. – С. 216; Буковина. – 1887. – 28 лют.

¹⁰Буковина. – 1887. – 28. Febr.

¹¹Буковина. – 1891. – 20 груд.; 1892. – 3 чер.

¹²Буковина. – 1894. – 29 чер.

¹³Буковински Вѣдомости. – 1898. – 16 янв.

¹⁴Буковина. – 1888. – 13 груд.

¹⁵Буковина. – 1889. – 19 груд.; 1898. – 7 лют.

¹⁶Буковина. – 1898. – 28 вер.

¹⁷Буковина. – 1899. – 13 січ.

¹⁸Sammlung der Landes – Gesetze für das Herzogtum Bukowina. – Czernowitz, 1879. – Band VI. – S. 9.10.

¹⁹Czernowitzer Zeitung. – 1887. – 12 Jan.; Wagner R. Der Parlamentarismus und nationale Ausgleich in der ehemals österreichischen Bukowina / R. Wagner. – München, 1984. – 272 S. – S. 34.

²⁰Czernowitzer Zeitun. – 1871. – 15., 24. Dez.

²¹Wagner R. Genannte Werk. – S. 37.

²²Буковина. – 1890 – 23 жовт.

²³Буковина. – 1896. – 12 січ.

²⁴Wagner R. Genannte Werk. – S. 33.

²⁵Буковина. – 1896. – 12 січ.

-
- ²⁶Буковина. – 1899. – 5 трав.
- ²⁷Ом. Попович. Вказ. праця. – С. 101 – 106.
- ²⁸Буковина. – 1899. – 19, 21, 28 трав.
- ²⁹Буковина. – 1891. – 30 лип., 27 серп.
- ³⁰Bukowina. – 1862. – 11 Nov.
- ³¹Буковина. – 1891. – 27 серп.
- ³²Буковински Вѣдомости. – 1895. – 22 сент.
- ³³Буковински Вѣдомости. – 1897. – 24 окт.; Буковина. – 1891. – 22 жовт.
- ³⁴Буковина. – 1889. – 10 жовт.
- ³⁵Protokolle Auswanderungs – Conferenzen. – Cernowitz, 1901. – S. 3 – 297.
- ³⁶Буковина. – 1889. – 24 жовт.
- ³⁷Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). – Ф. 3. – Оп. 4. – Спр. 5569. – Арк. 1 – 8.
- ³⁸Буковина. – 1894. – 23 лют.
- ³⁹Буковина. – 1894. – 22 чер.
- ⁴⁰Буковина. – 1902. – 7 серп.
- ⁴¹Буковина. – 1902. – 29 жовт.
- ⁴²Буковина. – 1903. – 6 бер.
- ⁴³Буковина. – 1903. – 29 квіт.
- ⁴⁴Буковина. – 1904. – 5 жовт.
- ⁴⁵Wochenschrift der Bukowiner Handels – und Gewerbekammer. – Czernowitz. – 1852. – 5. Jänner.
- ⁴⁶Bukowina. – 1862. – 1. Juli.
- ⁴⁷Bukowina. – 1862. – 13. Febr.
- ⁴⁸Буковина. – 1897. – 11 бер., 18 трав., 18 лист., 3, 5 груд.
- ⁴⁹Буковина. – 1898. – 30 бер.
- ⁵⁰Volkspresse. - 1908. - 6. Juni.
- ⁵¹Czernowitzer Tagblatt. – 1914. – 15. Febr.
- ⁵²Буковина. – 1892. 2 груд.
- ⁵³Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича. – Львів, 1911. – С. 308.
- ⁵⁴Попович О. Відродження Буковини (Спомини) / О. Попович. – Львів, 1933. – С. 33.
- ⁵⁵Попович О. Вказ. праця. – С. 41.
- ⁵⁶Bukowiner Rundschau. – 1897. – 17. Dez.
- ⁵⁷Буковина. – 1897. – 17 груд.
- ⁵⁸Czernowitzer Allgemeine Zeitung. – 1918. – 14. März. 10. Apr., 26. Mai.
- ⁵⁹Czernowitzer Allgemeine Zeitung. - 1918. – 7. Nov.

Державні службовці – опора владних структур

З виникненням державної влади чільне місце в ній зайняв службовець, чиновник різного службового рівня. Це було характерним і для Буковини австрійського періоду, коли вона з 1774 р. ввійшла до складу імперії Габсбургів. Центральна австрійська влада тривалий час розглядала приєднані території слабо цивілізованими, місцевих чиновників – недостатньо підготовленими для державної служби, а тому чимало направляла їх із західних провінцій. Кожна посада державного службовця в Австрії (Буковина входила тільки до австрійської частини імперії, тому назву „Австро-Угорщина” не вживаємо) була на обліку і під контролем, багато посад затверджувалося у Відні.

Службовці – це особи, які постійно чи тимчасово виконували у державних установах, закладах, організаціях, інших структурах посади, пов’язані з виконанням ними організаційно-розпорядчих, адміністративно-керівних обов’язків і були наділені відповідними повноваженнями (у т.ч. примусу), щоб забезпечити функціонування тієї чи іншої ділянки державної, структури, що їх найняла за відповідну плату.

Найвищі посади у краї займали особи згідно з розпорядженням цісаря, інші – міністерств, решта – президією Буковинської крайової адміністрації на чолі з крайовим президентом (остання назва від слова „президія”), створеної на основі цісарського розпорядження і урядового рішення від 19.01.1853 р. і 14.09.1853 р. (почали діяти з 20.05.1854 р.)

Політико-адміністративний устрій герцогства Буковини був розроблений і вступив у силу 24.04.1854 р. Діяльність повітових служб розпочалася на основі урядового рішення від 4.07.1855 р. (вступило в силу 29.09.1855 р.).

У другій половині XIX ст. на Буковині суспільство формувалося, структурувалося відповідно до зайнятості у різних сферах людської діяльності. За австрійською статистикою розподілу населення за сферами діяльності виділялися такі: сільське господарство, промисловість і ремесло, торгівля і транспорт, державна і військова служба та вільні професії¹. А

люди, які працювали у цих сферах, за соціальною стратифікацією поділялися на такі соціальні групи: самостійні, орендарі, службовці, робітники, учні виробничого навчання, поденники, допомагаючі члени родини².

Чисельність і питома вага кожної з цих груп була різною. Наприклад, за останнім австрійським переписом населення 1910 р. серед 425553 чол. працюючого населення Буковини (а всього населення було 800127) самостійні становили 145349 (34,2%), робітники – 48802 (11,5%), учні виробничого навчання – 3709 (0,9%), поденники – 73895 (17,4%), допомагаючі (насправді наймані) – члени сім'ї – 141789 (33,3%), а службовці – лише 10985 (2,6%). Але при порівняно незначній кількості значення їх у суспільстві було велике. Вони були присутні фактично у кожній професійній групі працюючого населення. Із згаданого числа службовців (10985) 593 (5,4%) працювали у сільському господарстві (вкрай мало), 732 (6,7%) – у промисловості, 2296 (20,9%) – у торгівлі та на транспорті, 7364 (67%) – у власне своїй категорії службовців і вільних професій³.

Слід, однак, зауважити, що якщо про робітників і ремісників, селян, інші категорії населення в австрійський період уже написано чимало, то про службовців - мінімально⁴.

Оскільки на Буковині тривалий час не існувало спеціальних середніх і вищих навчальних закладів (університет почав діяти тільки з 1875 р.), службовці у значній мірі прибували із різних західних провінцій та з Галичини.

Після заснування Чернівецького університету більшість викладачів теж прибула із західних провінцій – всього за 1875 – 1913 рр. понад 90⁵. Це була певна допомога краю висококваліфікованими кадрами. Але і для прибульців це була певна вигода: тут скоріше можна було досягти вищих службових рангів. Щоправда, дехто розглядав це як „заслання”, „штрафну колонію”⁶.

Однак, загалом, як писав С. Смаль-Стоцький, інтелігенція, яка прибувала із Заходу, була для місцевого населення чужою, не відчувала себе тісно пов'язаною з життям місцевого населення. Ця інтелігенція, „розсівшилася поміж чужим собі народом, не

могла почуватися до якої-небудь спільності з тим народом і для того рідко коли була єму прихильна, а загалом якраз може з національних причин спиняла єго в культурнім розвитку, відносилася до него зневажливо, дбала головне о себе, пильнувала того, щоб, наживши добра, повернути скоріше між своїх земляків, отже, часто і визискувала чужий собі нарід”. А ще гіршим було те, що з цієї інтелігенції брали приклад і місцеві вихідці „в люди”, тобто ніби вже своя інтелігенція, яка так само дивилася на селянина, як на нижчу, темну істоту, яку можна визискувати⁷.

Така критична характеристика давалася тоді як службовцям, так і найвищим крайовим посадовцям – крайовим президентам, але після їх служби. Ось що писала газета „Bukowiner Rundschau” 17.12.1897 р. у зв’язку із залишенням посади крайового президента Буковини графом Гьосом (бо переходив на посаду державного прокурора в Трієст). Граф Гьос був прибічником староавстрійської державної ідеї, всіляко сприяв зміцненню німецького духу, німецької державності на Сході монархії, а також зміцненню тут католицизму. Всякі національні рухи, національний розвиток народів розбивалися об нього. Спроби національних партій діяти у своїх інтересах ним придушувалися. Гьос покривав службовців, які діяли не на користь краю, захищав бюрократію. Він залишився у пам’яті як такий, що діяв у консервативному дусі. „Він прийшов як чужинець і пішов як чужинець”, розглядаючи свою службу в краї виключно лише як етап у своїй службовій кар’єрі⁸.

А загалом для Буковини, як і для інших провінцій, характерним було постійне „тасування колоди чиновників” на значних відповідальних посадах. Приміром, у 1895 р. директор Чернівецької пошти Гвідо Лір був переведений на таку ж посаду в Іннсбрук, а в Чернівці переведено з Берна (Брно, Моравія) чиновника Поша⁹. Однак призначення „своїх”, вихідців з Буковини на посади службовців, особливо пов’язані з фінансами, теж нерідко становило небезпеку корисливих зловживань. Газета „Буковина” у 1891 р. неодноразово (30.VII,17.IX,5.XI)

повідомляла про значні зловживання чиновників у крайовому фінансовому управлінні, яких мусили замінити на „чужинців”.

Як уже згадувалося, тривалий час найбільше службовців різного рівня, взагалі найманих працівників, поступало на Буковину з найближчої і мовно спорідненої провінції – Галичини. Причому це прибуття мало як службове, фахове значення, так і морально-політичне, національно-культурне, просвітницьке значення і вплив.

Цей вплив у значній мірі здійснювався шляхом виступів українських галицьких активістів на вічах у буковинських селах, містечках з популярними промовами про конституційні права громадян, про вибори, про зловживання опонентів, шляхом розповсюдження відповідної друкованої продукції. Якась кількість з них за сприяння С. Смаль-Стоцького працевлаштовувалася, щоб інтенсивніше вести просвітницьку роботу серед буковинських українців. Переконливий тому доказ – сам С. Смаль-Стоцький, який навчався у Чернівецькому університеті, потім став тут професором і повів не тільки наукову, але й широку громадську, просвітницьку, спілкову, політичну, організаційну роботу. Як писав у 1909 р. М. Лозинський, „на певному ступені національного розвитку на Буковині не вистачало українських службовців, діячів, тому частина з них прибула з Галичини, у т.ч. і С. Смаль-Стоцький. Галичина стала основним осередком національного пробудження українського народу, вона мала вплив і на Буковину. Галичани все брали з бою, у боротьбі з польською шляхтою, у боротьбі з галицьким крайовим намісництвом, де панувала польська шляхта, у сеймі, на повітах. Цей бойовий дух передавався і на Буковину...” Але згодом у частини буковинської інтелігенції з’явився лозунг „Геть галичан...”¹⁰.

Справді, окремі депутати Буковинського крайового сейму (І. Тимінський, В. Волян), деякі інші активісти громадського життя виступили під гаслом „Буковина – буковинцям, а Галичина – галичанам”¹¹. Схилявся до цього руху і О.Попович, зазначаючи у своїх спогадах, що С. Смаль-Стоцький заповнював учительські місця та інші вихідцями з Галичини¹². Тобто в основі руху

буковинських автохтонів („Буковина – для буковинців”) лежала звичайна конкурентна боротьба за життєві інтереси представників одного регіону проти другого. Але, як мовиться, за все треба платити. Просвітителі-галичани, які раніше прокинулися до національно свідомого життя як українці і пішли піднімати до національно свідомого життя буковинських українців, потребували певних життєвих благ, зрештою, певної винагороди. Такою винагородою для певної частини прибульців-галичан і стали робочі місця на Буковині. Тим більше, що Буковина і Галичина становили територію однієї і тієї ж держави. У ст. 4 австрійської конституції декларувалося: „Свобода пересування людей і майна всередині державних областей не підлягає жодним обмеженням”. А ст. 3 обіцяла: „Всі офіційні служби (посади) для всіх громадян країни є єдинодоступними”¹³.

Наприклад, власник маєтку у с. Буденець Сторожинецького повіту барон Олександр Петріно після призначення у 1870 р. міністром сільського господарства Австрії мусив перебратися у Відень¹⁴, а виходець з Чернівців з міщанської родини Ігнатій Симонович у 1887 р. після призначення президентом Львівського апеляційного суду – у Львів¹⁵.

Що ж стосується поглядів буковинських політиків-автохтонів на прибуття в край галичан, то вони були обмеженими і в принципі хибними.

Хоча слід зазначити, що далеко не всі галичани вели активну просвітницьку діяльність серед буковинських українців, жили відособлено. Як писала у 1897 р. газета „Буковина”, галичани на Буковині живуть осібним життям, в душі залишаючись галичанами, буковинські справи їх не обходять. Але і в галицькій суспільній житті вони участі не беруть¹⁶.

З відкриттям університету, фахових шкіл, гімназій число фахівців, службовців Буковини у певній мірі поповнювалося і за рахунок місцевих вихідців.

Розглянемо стан окремих груп службовців, передусім державних, крайових, комунальних служб та інших. Приміром у 1890 р. у крайовій адміністрації (крайовому управлінні) числилося 130 осіб, у крайовому сеймі – 48, магістраті Чернівців

– 39, судовій системі краю – 258, фінансовій – 217, поштово-телеграфній – 120, торгово-промисловій палаті – 21, університеті – 53 (11 – адміністрація, 34 – професорський склад, 3 – канцелярія і квестура, 5 – бібліотека), дирекція маєтків Православного релігійного фонду Буковини – 55 та ін.¹⁷ Причому ці штати з роками зростали. Якщо у 1859 р. у крайовій адміністрації числилося 59 осіб, то у 1914 р. – 234; у дирекції релігійного (фактично державного) фонду у 1870 р. – 24 службовці, у 1902 р. – 98 (у т.ч. місцевих – 50%, але православних – лише 16%, хоч фонд називався „православний”¹⁸.

На відміну від працюючих найманих працівників у сільському господарстві, промисловості і ремеслі, торгівлі і на транспорті, де більшість з найманих не надто відрізнялися один від одного становищем, між категоріями найманих службовців (високооплачуваними і рядовими) були значні відмінності, передусім у займаному місці у суспільстві і оплаті праці.

Державні службовці призначалися за категоріями А, В, С., окремо числилися службовці, призначені крайовою адміністрацією (оплачувалися з крайового бюджету). Приміром, на 1913 р. штат державних і крайових службовців (переважали державні) був визначений у межах 340 осіб досить детально по категоріях: у діловодстві – 18, охороні здоров'я – 93, освіті – 10, у бухгалтерській справі – 64, у технічних справах – 22, нижчі категорії державних службовців – 26, призначені крайовою адміністрацією – 124 (стаціонарно і тимчасово, на основі угод тощо)¹⁹.

Для простого люду, селян, ремісників, дрібних власників з числа державних службовців більш відомими були збирачі податків, часто позакрайового походження. Маючи широкі повноваження у цій справі, вони діяли часто досить суворо, як мовиться немилосердно (від цього залежав бюджет). Цю систему не раз критикували відомі громадські діячі, політики. Так, у березні 1895 р. М. Василько у одному з виступів заявив, що на Буковині місцевих людей не допускають до посад збирачів податків, здебільшого це чехи, які навіть не знають крайових мов. Вони намагаються взяти додатково ще будь-який дохід платника

податків і обкласти його податком. Під час крайової виставки у Чернівцях одна дама, побачивши гарну вишиванку, намагалася замовити у майстрині таку ж і навіть сказала у присутності членів виставкового комітету, скільки заплатить. Та, злякано оглядаючись, попросила: „Ніяких цін не називайте, бо дізнається про це податківець, внесе мене у список тих, що мають додатковий заробіток і накладе на мене подвійний податок”²⁰.

У зв'язку з недоїмками податківцям можна було збирати податки примусово: фантувати (описувати майно), вдаватися до екзекуції (забирати домашні речі і продавати їх в рахунок недоїмки), передавати справу на ліcitaцію (примусовий продаж з аукціону) частини чи всього господарства (землі, будівель та ін.). Якщо у 1901 р. у північних повітах Буковини відбувалося 37 тис. екзекуцій, то у 1913 р. понад 110 тис.²¹.

Певну роль державних (фактично крайових) платних службовців на одних з найнижчих посад відігравали сільські (громадські) писарі (діловоди). Це було зв'язано з тим, що більшість обраних сільських (громадських) старост не знали письмової (та й усної) німецької мови, а діловодство тривалий час велося у сільських (громадських) радах тільки німецькою мовою (лише на початку ХХ ст. подекуди почали вести українською, у румунських селах – румунською). Оплата роботи сільських секретарів велася з крайового бюджету, вони й звітували перед крайовим віділом (виконавчим комітетом) крайового сейму. Посада займалася за конкурсом на одне або кілька сіл з річною платою 300 – 600 флоринів у залежності від кількості населених пунктів, їх розташування (на рівнині, у горах). Для прикладу, 23 жовтня 1890 р. у газеті „Буковина” було оголошено конкурс на зайняття посади писаря у містечку Вашківці-над-Черемошем за 400 фл. річних зі знанням німецької і української мов²²; у номері тієї ж газети за 30 березня 1894 р. – конкурс на зайняття такої ж посади у гірських селах Дихтинец, Киселиці і Тораки за 620 фл. річних²³; у номері за 1 березня 1895 р. – конкурс на зайняття такої посади у селах Луковиця, Цурень і Маморниця за 330 фл. річних²⁴.

Кожний писар повинен був здати відповідний іспит на знання ведення справ. У 1894 р. таких, що здали означені іспити, було на Буковині 130 на 361 населений пункт з власною управою²⁵, тобто 1 секретар припадав на 2,7 села. В українських селах секретарями в основному були євреї, які погано або зовсім не знали української мови, особливо письмової.

Службовці у різних сферах зайнятості, у різних галузях господарства теж могли бути як відповідними фахівцями, так і призначеними (найнятими) керівниками. Наприклад, у сільському господарстві уже досить помітною була прогресивна роль агрономів, ветеринарів, зоотехніків. Але поміщики, а тим більше орендарі поміщицьких маєтків через свій консерватизм сумнівалися у користі їхніх знань, не наймали на роботу (мовляв, зайві витрати). Через те із 243 випускників 1871 – 1901 рр. модерної Чернівецької середньої сільськогосподарської школи на роботу за фахом влаштовувався лише 131 (54%, з них буковинців – 96 (40%)).

Тому ця школа у Чернівцях була у 1912 р. розформована, а спеціально побудоване для школи оригінальне приміщення передане під пологовий будинок²⁶. А тим, кого поміщики наймали як спеціалістів, платили 200 – 400 крон на рік та ще могли дати в користування на рік якусь ділянку землі (Deputatland). Така платня не влаштовувала спеціалістів, вони наймалися на роботу на пошту, на залізницю та ін.

Власники промислових підприємств теж економили на управлінському апараті. Приміром, для управління величезним новітнім агропромисловим цукровим комплексом „Хрещатик” у Заставнівському повіті його відомий власник Маркус Фішер наймав у 1912 р. економіста за 2 тис. крон річних, господарського адміністратора за 1 тис. к. і 2 польових сторожів – разом витрачав із своїх мільйонних коштів – 3,9 тис. к.²⁷

Службовці завжди були найбільш точно обліковуваною категорією населення. І все ж проаналізувати склад буковинських службовців у всіх сферах діяльності дещо складно. Тому обмежимося оглядом складу державних службовців станом на 1913 р. в кількості 340 чол.²⁸.

Для багатонаціональної і багатоконфесійної Буковини особливо актуальним було питання національного і конфесійного складу службовців на фоні різних національних груп населення краю за переписом 1910 р.

Так, у 1913 р. із усіх 340 державних службовців українці становили тільки 20%, хоча українське населення становило 38,4%, румуни службовці – 32%, (населення – 34,4%), німці серед службовців – 33% (серед населення – 8,3%), поляки – відповідно серед службовців – 14%, серед населення – 4,6%. Отже, німці і поляки серед населення становили тільки 13%, а серед службовців – 47%²⁹, що свічило про певну дискримінацію місцевих буковинців (табл. 1).

Таблиця 1

**Державні службовці за національністю і віросповіданням
(1913 р.)**

Національність			Віросповідання											
	К-ть	%	православні		греко-католики		іудаїсти		євангелісти		римо-католики		атеїсти	
			Всього	%	всього	%	всього	%	всього	%	всього	%	всього	%
українці	68	20	3	9	35	10	-	-	-	-	-	-	-	-
румуні	108	32	105	31	-	-	1	-	-	-	1	-	1	-
німці	113	33	-	-	-	-	40	12	21	6	15	15	-	-
євреї	2	-	-	-	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-
поляки	49	14	-	-	-	-	3	1	-	-	46	14	-	-
Разом	340	100	138	40	35	10	46	14	21	6	97	29	1	-

Те ж і з віросповіданням. Римо-католики серед населення краю становили тільки 12,4%, а серед службовців – 29%, греко-католики серед віруючих краян – 3,4%, серед службовців – 10% (в основному галичани), євангелісти – відповідно 2,5% і 6%. Православні ж серед населення становили 72,8%, а серед службовців – тільки 40%, тобто в 1,7 раза менше. Щоправда, серед самих службовців-православних румуні становили 76%, а українці серед службовців православного віросповідання тільки 24%³⁰.

Отже, католики і греко-католики та євангелісти становили 18,2% населення краю, а серед службовців – 45%, тобто у 2,5 рази більше. У цьому зв'язку досить показовим є твердження звіту Буковинської крайової адміністрації за 1862 – 1871 рр.: „Зайняті на сільськогосподарських роботах – це здебільшого робітники православного віросповідання”, а керівний і наглядовий персонал – майже всі католицького віросповідання³¹. Тож у діяльності службовців мала значення не тільки приналежність до певної національності (хоч за конституцією всі були рівні), але і до певного віросповідання: православним селянам-християнам – важка низькооплачувана праця, а християнам-католикам – ніби роль погоничів з батіжком.

Ще одним показником прояву зверхності державних службовців Буковини щодо автохтонного населення – українців і румунів було незнання їхніх (жителів) мов. А це незаперечний факт, що такі службовці – чужинці, а по-друге, що вони не поважали конституції щодо тубільного населення. І хоч було дещо зроблено у цій сфері, але мало. Лише на підставі особистого опитування („знаю” – „не знаю”) було встановлено, що у 1913 р. українську мову місцевого населення краю знало: 90% румуномовних службовців, 90% польськомовних і 85% німецькомовних, тобто не всі.

Румунську мову населення краю знали 87% україномовних службовців, 65% польськомовних і лише 59% німецькомовних³². Отже, значна частина буковинських службовців до кінця розпаду Австро-Угорщини так і не освоїла крайових мов.

Нарешті дуже актуальним було питання рівня кваліфікації службовців, який визначався відповідним рангом: від найвищого I до найнижчого XI. Для прикладу, у 1895 р. в Австрії було зареєстровано 31790 службовців I – XI рангів, з них: XI – 9022, X – 8252, IX – 8381, VIII – 3205, VII – 1946, VI – 713, V – 203, IV – 37, III – 20, II – 10, I – 1³³.

На Буковині службовці за рангами у 1913 р. розташовувалися так (табл. 2)³⁴.

Таблиця 2

Ранги, які займали державні службовці Буковини станом на 1913 рік

	Ранги															
	V		VI		VII		VIII		IX		X		XI		без рангу	
	всіх	%	всіх	%	всіх	%	всіх	%	всіх	%	всіх	%	всіх	%	всіх	%
Українці	1	0,0	-				3	0,9	10	3,0	8	2,4	12	3,5	35	10,3
Румуни	1	0,0	1	0,0	4	1,2	5	1,5	19	5,6	4	1,2	22	6,5	52	15,3
Німці	1	0,0	1	0,0	6	1,7	12	3,5	12	3,6	10	2,5	24	7,0	47	13,8
Євреї	-	-	-	-	-	-	1	0,0	1	0,0	-	-	-	-	-	-
Поляки	-	-	1	0,0	3	0,9	1	0,0	6	1,7	4	1,2	12	3,5	22	6,5
Ін. нац.																
Разом	3	0,9	3	0,9	13	3,8	22	6,4	48	14,0	26	7,6	70	20,5	156	45,9

Отже, високих (II – IV) рангів на Буковині у 1913 р не було, найвищого V досягло троє, стільки ж VI рангу. Значно нижчих VII і VIII рангів досягло 35 службовців. Низькими вважалися IX – XI ранги (144 держслужбовці), а 156 взагалі не мали ніякого рангу. Отже, з низькими рангами і без рангів було 300 службовців, що становило 88%. На цій підставі можна робити припущення, що лише 12% спеціалістів мали належну кваліфікацію.

З рангом безпосередньо була зв'язана платня службовця. В Австрії вона виплачувалася річною з доплатою після 10 і 20 років вислуги і станом на 1895 р. на Буковині виглядала так (у флоринах)³⁵.

Таблиця 3

Ранг	До 10 років служби	Після 10 років служби	Після 20 років служби
V	4500	5500	6000
VI	2800	3200	3600
VII	2000	2200	2400
VIII	1400	1600	1800
IX	1100	1200	1300
X	900	950	1000
XI	600	700	800

Низька плата по низьких рангах „компенсувалася” різними поборами, особливо при сплаті податків.

Звичайно, кількість і оплата службовців, зокрема крайового управління, не стояли на місці, їх число збільшувалося (з 130 чол. у 1890 р. до 294 у 1914 р., або у 1,8 раза), платня збільшувалася, структура дещо вдосконалювалася. Так, на початку 1914 р. Буковинська крайова адміністрація включала 234 чол. і підрозділялася на адміністративний відділ (94 чол.), рахівничий (33), лікарський (15), канцелярський та інші (92). Про це можна судити за такими даними:³⁶

Таблиця 4

Посада	Кількість	Річний оклад (у тис. крон)		
		основний	надбавка	разом
Крайовий президент	1	14	10	24
Вищий крайовий радник	1	10	1,8	11,8
Крайовий радник	8	6,4	1,5	7,9
Повітовий староста	10	4,8	0,5	7,9
Секретар край. адміністрації	6	3,8	0,7	4,5
Повітовий секретар	24	3,0	0,8	3,8
Концепіст крайової адміністрації	28	1,2	-	1,2
Концепіст-практикант крайової адміністрації	28	1,2		
Персонал лікарень, медслужба				
Старший лікар	1	6,4	1,5	7,9
Крайовий інспектор	1	4,8	1,3	6,1
Старший повітовий лікар	1	4,8	0,8	5,6
Старший повітовий лікар	5	3,6	0,9	4,5
Повітовий лікар	4	2,9	0,7	3,6
Санітарний концепіст	2	2,2	0,5	2,7
Санітарний асистент	1	1,2	-	1,2
Рахівничий персонал				
Старший бухгалтер	1	5,4	1,3	6,7
Бухгалтер	3	4,4	1,1	5,5
Рахівник	7	3,5	1,0	4,5
Рахівник	7	2,4	0,8	3,2
Рахівник-асистент	6	1,7	0,6	2,3
Рахівник-практикант	9	1,2	-	1,2
Канцелярський персонал				
Допоміжні службові ад'юнкти	2	3,2	1,0	4,2
Офіціаліст	3	2,6	0,6	3,2
Повітовий секретар	11	2,5	0,7	3,2
Канцелярист	9	1,9	0,5	2,4
Офіціаліст-канцелярист	43	2,0	-	2,0
Служка	20	1,2	0,4	1,6
Інші	4	0,9	-	0,9
Разом	234			

Загальна сума видатків на крайову адміністрацію – 670 тис. к., а разом з повітовими управліннями – 946281 к.³⁷

Із вказаної номенклатури посад десь до 70 посад можна вважати у більшій чи меншій мірі керівними, решта – рядовий персонал. Річна оплата спеціалістів справді дещо зросла, але у різній мірі. Найбільш це помітно на річному окладі крайового президента в сумі 14 тис. крон з добавкою 10 тис. к. – разом 24 тис. к. замість 6 тис. фл. (або 12 тис. к.) у 1890 р. Отже, платня крайового президента за чверть століття зросла удвічі та ще у кількох посадовців – крайових радників, заввіділами, повітових начальників (11,8-7,9 тис. к.). У решти вона була нижча (6,7-4,5 тис. к.), а то й низька (3.8-0.9 тис. к.). Різниця в оплаті праці у Крайовій адміністрації була значною: найнижча від найвищої була меншою у 27 раз.

Річна оплата праці складалася з основної ставки і добавки в розмірі 1/4 за вислугу років. Мабуть, щоб менше витратити на адміністрацію, наймали порівняно багато (27% персоналу) практикантів.

Як виглядала платня спеціалістів на фоні інших соціальних груп, зокрема робітників, поденників, домашньої прислуги? Якщо річну платню найнижче оплачуваного службовця крайової адміністрації (900 к.) перевести у поденну, вийде 2,5 к. на день. Денна заробітна плата робітника становила на Буковині на початку ХХ ст. в середньому 1,5 – 2 к., у лісопильній промисловості у 1910 р. 1,6 к.³⁸ А ось середня денна плата сільськогосподарських найманих робітників у маєтках поміщиків та Релігійного фонду Буковини у 40 селах Чернівецького повіту у 1902 р. (у кронах за день)³⁹:

Таблиця 5

Вид роботи	Чоловіки	Жінки	Хлопці	Дівчата
	Денна плата у кронах			
Оранка	1,1	0,9	0,7	0,6
Сівба, садіння	1,2	0,9	0,8	0,7
Сапання	1,1	0,8	1,0	0,8
Збір білого урожаю	1,1	0,9	0,9	0,8
Збір кукурудзи	1,1	1,0	1,0	0,8
Збір коренеплодів	1,1	0,9	0,9	0,9
Робота при молотарці	1,0	0,9	0,9	0,8

Отже, навіть найнижча денна плата служки крайової адміністрації Буковини була у 2,5 раза вища від денної плати найманого с/г робітника.

Підводячи загальний підсумок про місце і роль такої категорії населення Буковини у кінці XIX – на початку XX ст., як службовці, зазначимо що вона зробила певний внесок у функціонування відповідної державної системи на Буковині, в утвердження конституційних норм у повсякденне життя, внесла елементи прогресу в економічний і культурний розвиток краю.

Водночас вона мала своїм завданням зміцнення австрійської державності на «далекому Сході» Габсбурзької імперії, прищеплення буковинцям рис відданості, шани, покірності Габсбургам.

Службовці краю охоплювали фактично всі сфери людської діяльності, зокрема керівні ланки, їх ряди поповнювалися спочатку в основному із західних провінцій імперії, із Галичини, а з часом у незначній мірі із місцевих українців, румунів. Таким чином, українці при населенні в краї 38,4% (1910 р.) мали серед службовців тільки 20%, (з них 10% - галичани), німці і поляки при населенні 12,9% мали серед службовців 47% своїх представників. Лише румуни мали більш-менш відповідне представництво серед службовців: 32% при 34,4% населення. Це свідчило про протекціоністську національну політику австрійських властей у кадровій політиці. Вона мала кілька пояснень. Щоб бути службовцем на якійсь посаді, потрібно було мати відповідну освіту, середню чи навіть вищу. У вищих і середніх спеціальних навчальних закладах предмети викладалися для українців, румунів німецькою мовою, що було певним мовним бар'єром. По-друге, навчання для багатьох було порівняно дорогим. По-третє, українці, почасти й румуни традиційно як автохтони краю найважливішим заняттям у житті людини вважали землеробство, і батьки дітей змалечку орієнтували у цю галузь. По-четверте, Буковина з 1774 р. була окупована німецькою (східнонімецькою) державою, для неї скрізь все німецьке викликало більше довіри, ніж слов'янське, зокрема східнослов'янське. Зазначимо, що після приєднання

Буковини до Австрії у Відні виношувався план перетворення цієї провінції у німецький край з вирощення худоби для столиці, розпочалася значна німецька сільськогосподарська колонізація.

Духом протекціонізму була пронизана на Буковині й кадрова політика у конфесійному відношенні, оскільки надавалася перевага (всупереч конституції) тим конфесіям, які переважали у власне австрійських землях. Так, при 18,2% віруючих в краї католиків, греко-католиків і євангелістів представники цих конфесій мали серед державних службовців 45% своїх одновірців, або у 2,5 раза більше, ніж тут проживало людей цих конфесій. Зате православні, які становили 72,8% населення краю, мали серед державних службовців лише 40% своїх одновірців (із 138 православних службовців 105 були румунами).

Майже 90% державних службовців краю мали низькі (IX – XI) ранги, а то й зовсім не дослужилися до певних рангів. З одного боку, це могло свідчити про недостатньо високий рівень підготовки службовців, а з другого, про те, що держава прагнула правити краєм дешевим коштом, утримуючи службовців на невисоких рангах.

Як працювали державні службовці при Австрії – це окреме питання. При зовнішньому «німецькому порядку» вистачало й тяганини, неналежного виконання своїх обов'язків, бюрократії. «У нашому краї, – писав кореспондент газети «Вukowiner Rundschau» за 1 жовтня 1896 р. – мабуть, панує один цар, а саме – бюрократія, до якої не доходить навіть слово цісаря»⁴⁰. (За ці слова номер газети було конфісковано, хоч ст. 14 конституції декларувала: «Преса не може бути поставлена ні під нагляд цензури, ні бути обмеженою системою концесій»)⁴¹.

А ось характерне уявлення рядових мешканців краю про роботу службовців, зокрема про їх роботу з документами. Члени крайового віділу (комітету) крайового сейму про стан справ у краї не вболівають. У краї вони навіть не живуть, а у Відні. А ті, що тут живуть, сходяться рідко і то лише підпишуть якісь папери і розходяться⁴².

До самого кінця існування Габсбурзької монархії не було вирішено одне з дражливих у ній питань – мовного, зокрема засвоєння її чиновниками мов тих народів, які у свій час підкорила Австрія. Навіть ще у 1913 р. 10 - 15% австрійських чиновників Буковини не володіли українською мовою, 15 - 40% - румунською. Мовне питання було однією з причин розпаду Австро-Угорщини. До речі, не втратило воно своєї гостроти і в наш час, зокрема в Україні.

¹ Neue Folge. Österreichische Statistik. Berufstatistik nach den Ergebnisse der Volkszählung vom 31 Dezember 1910. – Wien. 1916. – 3 Band. – 10. Heft. – S. 203.

² Ibid. Tabele I. – S. 5 – 17/

³ Ibid. – S. 21.

⁴ Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст. / В.М. Ботушанський. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 49, 51, 272; Його ж: Нелегкі кроки до самоврядування європейського типу. (Сільське самоврядування на Буковині у 60-ті рр. XIX – на початку XX ст. // Питання історії України. Зб. наук статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 224 – 237 (у співавт.); Скорейко Г.М. Населення Буковини за Австрійськими урядовими переписами другої половини XIX – початку XX ст.: історико-демографічний нарис / Г.М. Скорейко. – Чернівці: Прут, 2002. – С. 93, 183 – 185; Добржанський О.В. Система органів влади Буковини у складі Австрійської (Австро-Угорської) монархії С. 189. – 239.

⁵ Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Імена славних сучасників. – Київ: Світ успіху, 2005. – С. 16 – 17.

⁶ Bukowiner Rundschau. – 1892. – 19 Mai.

⁷ Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь / С. Смаль-Стоцький. – Чернівці, 1897. – С. 78.

⁸ Bukowiner Rundschau. – 1897. - 17 Dezember.

⁹ Буковина. – 1895. – 12 жовтня.

¹⁰ Лозинський М. З австрійської України. Розлам в українському клубі / М. Лозинський. Л.Н.В. – Т. XLVII. – 1909. – С. 175.

¹¹ Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини... - С. 214.

¹² Попович О. Відродження Буковини (Спомини) / О. Попович. – Львів: Видавнича кооператива „Червона калина”, 1933. – С. 87.

¹³ Sammlung der Bukowiner Volksschule-Gesetze und Verordnungen, bearbeitet von Josef Wotta. – Czernowitz, 1899. – 580 S. – S. 1.

¹⁴ Czernowitzer Zeitung. – 1870. – 3 Juni.

¹⁵ Буковина. – 1887. -13 лютого.

¹⁶ Буковина. – 1897. – 26 травня.

¹⁷ Буковинський православний календар на звичайний рік 1891. – Чернівці: Руска Бесіда, 1890. – С. 53 – 89; ДАЧО. – Ф.№. – Оп. 1. – Спр. 9013. – Арк. 12 – 21.

¹⁸ ДАЧО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 70. – Арк. 1 – 41.

¹⁹ Bukowiner Rundschau. – 1895. – 23 März.

²⁰ ДАЧО. – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 1246. – Арк. 14 – 15; Спр. 2133. – Арк. 3 – 4.

²¹ Буковина. – 1890. – 23 жовтня.

²² Буковина. – 1894. – 30 березня.

²³ Буковина. – 1895. – 1 березня.

-
- ²⁴Буковина. – 1894. – 24 серпня.
- ²⁵Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини... - С. 178 – 179.
- ²⁶Bukowiner Genossenschaft – und Vereines-Zeitung. – 1907. – 31. März.
- ²⁷ДАЧО. – Ф. 115. – Оп. 7. – Спр. 5999. – Арк. 37.
- ²⁸Personal – Status der Bukowiner Landesausgestellten pro 1913. – Czernowitz, 1913. – S. 1 – 41.
- ²⁹Там само. - S. 15.
- ³⁰Там само. – S. 17.
- ³¹Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862 – 1871. – Lemberg, 1872. – S. 14.
- ³²Personal – Status... - S. 22.
- ³³Буковина. – 1896. – 19 травня.
- ³⁴Personal – Status... - S. 30.
- ³⁵Bukowiner Rundschau. – 1896. – 29 März.
- ³⁶ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 4. – Спр. 5569. – Арк. 1 – 18.
- ³⁷ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 30453. – Арк. 2
- ³⁸Кукурудзяк М.Г. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX – на початку XX століття / М.Г. Кукурудзяк. – Львів, 1982. – С. 41.
- ³⁹ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 8801. – Арк. 29.
- ⁴⁰Sammlung der Bukowiner Volksschule – Gesetze und Verordnungen, bearbeitet von Josef Wotta... – S. 2.
- ⁴¹Bukowiner Rundschau. – 1896. – 1 Oktober.
- ⁴²Буковина. – 1895. – 1 березня.

Депутат і співголова крайового парламенту

Ефективність самоврядування у значній мірі залежала (і залежить) від активності місцевого населення. Зокрема, від його участі у громадських, крайових і парламентських виборах, у створенні й діяльності у різних дозволених владою професійних, культурно-просвітніх, національних, інтернаціональних товариствах, об'єднаннях, політичних партіях, які виражали інтереси певних груп населення.

Як приклад такої активної, різнобічної політичної і громадської праці на Буковині подавав у 80-х рр. XIX – на початку XX ст. український професор Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький, який більше 20 років був депутатом крайового сейму Буковини і одним з його керівників.

Як активний громадський діяч, С. Смаль-Стоцький у 1892 р. енергійно включився в політичне життя, будучи висунутим кандидатом у депутати крайового сейму, у якому впродовж багатьох років майже не було, або були одиниці українців, хоч українці в краї завжди становили відносну більшість (до 42 %), а у північних повітах - більше половини (до 55 %). Лише з 1890 р. у сейм було обрано українців – Є. Пігуляка, В. Воляна та І. Тимінського. Внаслідок активної агітації в кінці березня 1892 р. депутатом крайового сейму було обрано ще одного українця-народовця від Садгирського сільського виборчого округу – С. Смаль-Стоцького, який переміг (65 виборщиків проти 35) свого опонента повітового суддю Купеця. Крім нього, були обрані українські депутати головний лікар крайової лікарні Василь Волян по Чернівецькому сільському виборчому округу (47 проти 24), проф. Чернівецької реальної школи Є. Пігуляк по Кіцманському округу. По решті округів – переважно ті ж, що й раніше представники поміщиків, капіталістів, австрійської адміністрації: барон Г. Василько (Вижницький округ), повітовий секретар Стефанелі (Кимпулунзький округ), поміщик Флондор (Сторожинецький округ), барон Гормузакі (Серетський округ), барон Капрі (Станівецький округ), судовий ад'юнкт Ончул

(Радівецький округ), поміщик Й. Зотта (Сучавський округ), барон В. Стирча (Гурагуморський і Солківський окр.) і т.д.¹.

Діяльність С. Смаль-Стоцького у сеймі була багатогранною. Особливо активно він виступав у захист економічних інтересів селян, поліпшення їх становища, вносив різні проєкти законів, постанов, численні інтерпеляції (депутатські запити), петиції від імені сільських громад з певними вимогами. Причому ця його діяльність відбувалася не у колі однодумців, колег, які обстоюють одну і ту ж справу, а у запеклій боротьбі з опонентами, передусім румунськими великими землевласниками, які, приміром, у 1886 р. становили у сеймі 15 чол. (із усіх 31 чол.)². А ті з них, що були обрані від виборчих округів, де переважали українці (Кіцманський, Заставнівський, Вижницький та ін.), завжди виступали в сеймі німецькою та румунською мовами. Ось склад „селянських” депутатів 1891 р.: поміщики – О. Гоян, І. Зота, Й. Кохан, барони - О. Василько, Н. Мустаца, Ф. Піно, В. Стирча, головний лікар крайової лікарні – В. Волян, чиновник - О. Ренней, викладач реальної гімназії – Є. Пігуляк, фінансовий чиновник - І. Тимінський. Жодного селянина. Зрозуміло, що від курії великих землевласників всі 9 депутатів були поміщиками³.

С. Смаль-Стоцький згодом писав: „Провідною думкою у всій нашій народній праці повинно бути поліпшення долі хліборобського стану – раз тому, що хліборобський стан – кріпка підвалина кожного народу взагалі, а по-друге, для того, що він у нас, можна сказати, одинокий (єдиний. – Авт.) стан суспільний, із котрого загалом мусять виробитися усі інші суспільні стани, як купецький, промисловий і т.д.”⁴.

Однією з перших була його пропозиція у кінці квітня 1893 р. про надання допомоги селянам північних повітів краю у розмірі хоча б 5 тис. фл. у зв’язку з неврожаєм 1892 р., масовою втечею селян у межі Російської імперії на заробітки⁵.

Розуміючи, що дрібними подачками селянську проблему не вирішити, С. Смаль-Стоцький, ознайомившись з досвідом інших країн, через кілька днів виступив 19 травня 1893 р. з обґрунтуванням іншої ідеї – дешевого кредиту для селян. Він,

знаючи обставини життя селян, заявив депутатам: “Буковинське селянство зубожіє і занепадає, чимало селян стають просто жебраками. Їхні прибутки абсолютно не відповідають тим тягарям, які лягають на їхні плечі. Через це селяни позичають кошти і попадають у тяжку заборгованість. Не будучи добре обізнаними з сучасною системою кредитування, вони стають жертвою визиску грошовим капіталом. Через те, що банки дрібний кредит селянам не надають, селяни звертаються до дрібних приватних банків, де офіційно процентна ставка 10 відсотків, але насправді значно вища, і ці банки доводять селянські господарства до розорення. Ще гірше, коли селяни позичають у лихварів, у яких позичковий процент сягає до 80, а то й 100 відсотків. Тільки дешевий кредит може у якійсь мірі зарадити у цій справі. Тому, робив висновок С. Смаль-Стоцький, треба засновувати селянські спілки самопомоги, передусім ощадно-кредитні каси системи Райфайзена (кооператор Німеччини), які уже діють у Німеччині, Італії, Франції, Голландії, Північній Америці”. Однак проходили роки, а сейм ніяк не доходив до вирішення цього питання. Як писала у січні 1898 р. газета „Буковина”, „сейм похоронив цю пропозицію”⁶.

У травні 1897 р. С.Смаль-Стоцький виступив у сеймі з гострою критикою на адресу депутатів, які не підтримують ідею створення селянських ощадно-кредитних кас, хоч з Відня уже поступали офіційні запити, скільки на Буковині існує таких кас. Нарешті сейм погодився з 1898 р. підтримати створення сільських ощадно-кредитних кас, виділивши певну суму на їх заснування⁷. Незабаром вони були створені у багатьох селах Буковини.

С. Смаль-Стоцький виступав у крайовому сеймі за збільшення кількості судів, бо селянам доводиться долати великі відстані до повітових судів, а також щоб судові процеси в українських повітах велися українською мовою, бо не раз селяни йдуть з суду з судовими вироками, не знаючи за що їм такий присуд винесено⁸.

Ще у 1883 р. крайовий сейм ухвалив рішення призначити у селах з числа вчителів т. зв. “мандрівних вчителів”, які ходили б

по визначених для них селах і проводили з селянами популярні бесіди, як краще, на науковій основі вести сільське господарство. У 1884 р. такі призначення відбулися, діяло 5 „мандрівних вчителів”, але ефективність від їх повчань була невисокою. У лютому 1896 р. С. Смаль-Стоцький виступив з пропозицією призначити на посади „мандрівних вчителів” справжніх спеціалістів сільського господарства з глибокими знаннями, які користувалися б більшим авторитетом серед селян⁹.

Не міг не звернути увагу С. Смаль-Стоцький і на таке масове явище, як заокеанська еміграція, що з другої половини 90-х років ХІХ ст. охопила тисячі буковинських селян. Виступаючи у березні 1897 р. у крайовому сеймі, він звернув увагу депутатів на те, що „еміграція до Америки так зросла, що ледве чи ми сей рух годні спинити” і дивно, сказав він, що сейм досі не зайнявся цією справою. Еміграційний рух – шкідливий для краю, бо скорочується робоча сила, земля спродується не раз емігрантами не землеробам, а спекулянтам. „От сей рух еміграційний – се лиш знак глибоко сягаючих причин упадку нашого рільництва, се знак, що наш організм тяжко хворий”, - робив висновок промовець і далі намагався конкретизувати причини еміграції: дроблення земельної власності між селянськими родинами, важкі податки, брак інших (крім сільського господарства) занять, низькі заробітки, або і їх відсутність. Вихід? Дати добрий заробіток селянам шляхом заснування підприємств з переробки сільськогосподарської сировини: цукрозаводу, заводу з переробки льону і конопель, крохмального заводу, ткацької, хуτροвої фабрик, солодовні, олійниць, фабрики з виготовлення сурогатів кави та ін.¹⁰

Оскільки звернення С. Смаль-Стоцького адресувалося крайовому президенту (губернатору) Гьосу, той на наступному засіданні сейму дав характерну відповідь, що він не вважає еміграцію лихом, емігрують люди і з високорозвинутих країн. І якщо вони шукають собі кращої долі, то нехай. Наше завдання порадити людям: куди краще їхати. Уряд поінформував населення, що до Бразилії їхати не вигідно. „Люди, що їдуть до

Канади, не конче кидаються у пропасть, умови там добрі для наших людей”¹¹.

Одним із заходів стримування еміграції С. Смаль-Стоцький, як й інші депутати сейму (зокрема, румун А.Ончул), вважав створення селянських середняцьких т. зв. „рентових господарств”, що сприяло б витворенню в буковинському селі міцного середнього класу, представникам якого не було б потреби емігрувати. При цьому він брав за приклад подібні господарства у Пруссії, створені на підставі закону від 6 квітня 1886 р. За цим законом з метою запобігти дробленню господарства останнє передавалося у спадщину тільки старшому сину, решті спадкоємців виплачувалася певна компенсація. В Австрії такий закон почав обговорюватися у парламенті з 1893 р., але не був прийнятий. В Галичині ухвалений крайовим сеймом у 1905 р.¹².

У травні 1905 р. С. Смаль-Стоцький (підтримуючи пропозицію А.Ончула в сеймі 1903 р.), виступив у крайовому сеймі від виконавчого комітету цього органу з доповіддю про необхідність створення таких господарств на Буковині розміром від 3 до 20 га. При цьому посилався на приклад Пруссії та інших європейських країн, стверджуючи, що „рентові оселі” (господарства) „мають на цілі здержати еміграцію через уможливлення бідним піднести свою господарку”. Але С. Смаль-Стоцький вважав, що „рентові господарства” повинні створюватися не лише в результаті неподільності селянської спадщини, але й за рахунок купівлі земель збанкрутілих поміщицьких господарств, що продавалися. Для цього він пропонував створити крайовий банк, який надавав би селянам довгострокові (на 56 років) кредити під невисокий (5%) відсоток під заклад землі і $\frac{3}{4}$ нерухомого майна і вніс проєкт відповідного закону про такий банк¹³.

Після тривалих обговорень цей закон був ухвалений у сеймі у 1908 р., а 7 вересня 1909 р. санкціонований цісарем. Та С. Смаль-Стоцькому довелося ще не раз виступати, щоб він набрав чинності¹⁴, бо ні крайовим управлінням, ні центральними органами влади не було прийнято відповідних документів про

порядок впровадження його в життя. Про це, зокрема, звучав докір у депутатському запиті українських сеймових депутатів від 26 червня 1911 р. до крайового президента, підписаному С.Смаль-Стоцьким, Бежаном, Лисаном, Левицьким, Куришом, Васильком, Пігуляком і Поповичем¹⁵. Та й буковинське селянство не сприйняло його, бо ментальність буковинського селянства відрізнялася від ментальності німецького бауера: як це можна батькові все господарство передати у спадщину старшому синові, а решту своїх рідних дітей залишити ні з чим.

С. Смаль-Стоцький разом з представниками інших владних структур і громадських організацій виступав за відкриття навчальних закладів, де б готували спеціалістів сільського господарства, що сприяли б розвитку галузі на науковій основі. Причому, щоб заняття велися на рідній мові. Такі нижчі сільськогосподарські школи були відкриті у 1897 р. у Кіцмані з навчанням українською мовою і у Радівцях – з румунською. На відкриття такої школи в Кіцмані 13 жовтня 1897 року С. Смаль-Стоцький прибув з іншими депутатами сейму Й. Мустацою, І. Тимінським. Прибув також крайовий президент Гьос, директор маєтків Православного релігійного фонду Буковини Ульман, представник міністерства сільського господарства Австрії Шварц-Майлер, кіцманські чиновники, духовенство. Але дивна річ: не прибуло жодного селянина чи поміщика, хоч їх запрошували. Ще більш дивна річ: прибулих учасників відкриття було значно більше, ніж учнів. Останніх поступило на навчання всього 7: 2 – з Лужан, і по одному з Кіцманя, Неполоківців, Станівців, Юрківців та син учителя з Галичини. Саме приміщення школи, збудоване за проєктом інженера з Кіцманя Косинського, мало імпозантний вигляд, з комфортними кімнатами. Школа мала своє господарство, корів, сільськогосподарську техніку, інвентар. У 1900 р. у школі викладало 10 учителів (українською і німецькою мовою), навчалось 15 учнів¹⁶.

У серпні 1901 р. С. Смаль-Стоцький виступив з великою промовою про необхідність вдосконалення т.зв. „грунтових книг”, тобто сільських поземельних книг, у яких вівся облік

земельної власності кожного селянина. А через те, що у цих книгах після їх впровадження у 1880 – 1884 рр. (на основі даних 1854 – 1855 рр.) відбулося багато змін (через купівлю-продаж, смерть власника, спадщину, обмін, еміграцію та ін.), то вони перестали бути документом, що відображає реальний стан селянської власності. Це перешкоджає також багатьом селянам користуватися кредитом, бо службовці банку не можуть точно встановити, чим позичальник гарантує повернення позики. Це, зрештою, гальмує можливе заснування Селянського банку. А оскільки перевірка цього земельного реєстру і виготовлення карт земельної власності – захід дорогий, промовець пропонував, щоб цю справу взяла на себе держава і край¹⁷. У 1905 р. уряд взявся за впорядкування „грунтових книг” у Галичині і на Буковині¹⁸. У 1906 р. прийнято відповідний закон, але процес уточнення затягнувся до Першої світової війни¹⁹.

С. Смаль-Стоцький був послідовним прихильником розширення виборчих прав громадян, зокрема селян. Адже до крайового сейму, де вирішувалися важливі соціально-економічні і національно-культурні питання Буковини, вибори були надто нерівними, дискримінаційними: по курії великих землевласників один депутат обирався від 18 виборців, по міській курії – від 10-27 тисяч, по сільській курії – від 50 тис. чол. С. Смаль-Стоцький виступав у сеймі за те, щоб селяни обирали депутатів хоча б за таким співвідношенням, як городяни, щоб вибори були прямі²⁰.

С. Смаль-Стоцький був активним поборником реформи виборчої системи при виборах до сейму, розширення виборчих прав незаможних людей, які, будучи свідомими громадянами, не попадали у виборчі списки через майновий ценз (бо сплачували низький податок). Про розширення числа виборців за рахунок введення 4-ї курії С. Смаль-Стоцький говорив на багатолюдному вічі у Садгорі на початку лютого 1897 р.²¹.

Оскільки під час реформи виборчого права при виборах до парламенту було введено 5-у курію, по якій голосували незаможні громадяни, С. Смаль-Стоцький разом з іншими депутатами крайового сейму (Рот, Тітінгер, Кон, Ціргофер) вніс у 1897 р. у крайовому сеймі пропозицію, щоб змінити виборче

право також і при виборах депутатів сейму, ввівши 4-у виборчу курію, тобто, щоб по цій курії голосували при виборах сейму ті, що голосували по 5-й курії при виборах до парламенту і щоб вибори були прямі (без виборщиків – 1 виборщик від 500 сільських виборців), при таємному голосуванні (а не вигуком виборщика на питання члена виборчої комісії – за кого той чи інший виборщик голосує). Однак ця пропозиція була відкинута в основному румунськими поміщицькими депутатами (16 проти 7) і українськими депутатами москвофільської орієнтації В. Волян та І. Тимінським. У сеймі спалахнула суперечка між С. Смаль-Стоцьким і іншими буковинськими депутатами т.зв. „автохтонами”, тобто вихідцями з Буковини проти “пришельця” – галичанина С. Смаль-Стоцького. Так, С. Смаль-Стоцький звинувачував В. Воляна у москвофільстві і вимагав не втручатися в „українські справи”, а В. Волян і І. Тимінський вважали, що С. Смаль-Стоцький “не має права заступати русинів”²². С. Смаль-Стоцький вважав шкідливим поділ українців за регіонами. Згодом до „автохтонів” приєднався О. Попович та інші, що ще більше загострювало ситуацію не на користь українському загалу краю.

Будучи обраним у 1898 р. на другу каденцію, С. Смаль-Стоцький, виступаючи на першій сесії сейму нового скликання у січні 1899 р., ніби даючи звіт про свою сеймову діяльність за попередніх 6 років, зазначив: „Ми... після (відповідно до. – Авт.) нашого найліпшого розуміння, після (відповідно до. – Авт.) найщирішого сумління служили вірно нашому народови, а сю вірну службу народови старалися ми сповняти в найліпшій порозумінню з правительством і з иньшими чинниками тут в краї”. У цьому ж виступі він критично відгукнувся на закиди своїх опонентів з числа більш радикально налаштованих молодих українських політиків, які орієнтувалися на галицьких радикалів і навіть почали супроти газети „Буковина” видавати свою газету „Праця”, яка, щоправда, скоро занепала²³.

С. Смаль-Стоцький з прихильністю зустрів обрання у 1899 р. М. Василька депутатом парламенту (замість померлого В.Воляна). Принаймні після перемоги М. Василька на виборах

С. Смаль-Стоцький прибув у кінці грудня 1893 р. в Кіцмань, де 206 виборщиків, що віддали голоси за М.Василька, відзначали цю подію у ресторані (на кошти М.Василька). С. Смаль-Стоцький підняв тост за М. Василька, М. Василько – за царя, О.Устиянович – за С. Смаль-Стоцького і М. Василька, протоіереї Драбик і Бежан – за „православного посла” (депутата. – Авт.) (М. Василько був православного віросповідання), старший учитель Радомський – за С. Смаль-Стоцького, протоіереї Андрійчук – за усіх, старший учитель Орза – за просвіту, селянин Калинюк – за єдність депутатів з селянами і т.д.²⁴

З 1900 р. С. Смаль-Стоцький разом з румунським депутатом-демократом Аурелом Ончулом активно виступав за створення крайового банку, який надавав би селянам дешевий кредит. Лише у 1905 р. такий банк було засновано²⁵.

У 1903 р. С. Смаль-Стоцький на одному із засідань сейму вніс 8 петицій від 3 сіл і прокоментував, що як у цих, так і у багатьох попередніх петиціях люди звертаються з актуальними для них питаннями у надії, що вищий крайовий законодавчий орган вирішить їх. Але за 11 років переконався, що присутні у сеймі поміщицькі депутати цього не робили і не зроблять. „Звертаю вашу увагу на то, що рік-річно дуже багато громад нашого краю все а все вносять до сойму петиції, аби змінити закон виборчий до сойму. Однак досі не були ті петиції переслухані, бо нема в Високім соймі людей, котрі б відчули сю пекучу потребу краю так, як сам народ її відчуває. Бо, правду сказавши, нема тут у соймі правдивих (справжніх.–Авт.) і щирих заступників того народа, що терпить велику кривду, не маючи права вибирати послів” (депутатів.–Авт.)²⁶.

Восени 1903 р. С. Смаль-Стоцький разом з українськими депутатами Буковинського сейму М. Васильком, Є. Пігуляком, Т. Левицьким взяв активну участь у створенні в сеймі політичного міжнаціонального об'єднання „Вільнодумний союз”, до якого ввійшли й депутати німці, євреї, румунський депутат-демократ А. Ончул. Метою союзу було: зламати в сеймі багаторічний монопольний вплив румунських поміщицьких депутатів-консерваторів і провести в краї необхідні реформи.

„Вільнодумний союз” переміг на сеймових виборах 1904 р. С. Смаль-Стоцький не тільки втретє був обраний депутатом, але й став заступником голови крайового сейму. Незабаром сейм ухвалив низку законів, спрямованих на здійснення реформ: виборів до сейму, громадського самоврядування, ліквідації поміщицьких самоврядних територій (двірських обшарів), заснування Крайового банку, підвищення платні вчителям та ін. До всіх цих реформ С. Смаль-Стоцький мав безпосереднє відношення²⁷. Але через те, що ці крайові закони ще довго (роками) не діставали санкції імператора, С. Смаль-Стоцькому не раз доводилося вислуховувати на народних вічах докори, що, мовляв, передвиборні обіцянки не виконуються.

У 1904 р. С. Смаль-Стоцький разом з депутатами Б. Штраухером і Ф. Лупу вніс пропозицію про необхідність боротьби з хворобою пелагрою²⁸. (Головною причиною цієї хвороби, вважали тоді, було споживання селянами мучної і круп'яної їжі з неякісної кукурудзи, яку місцеві та румунські (в Румунії) поміщики видавали як заробіток найманим сільгоспробітникам).

С. Смаль-Стоцький постійно, на різних рівнях – від крайового сейму до сільських зборів виступав за розвиток на Буковині української школи, за навчання дітей з українських родин рідною мовою. Так, у березні 1894 р. він взяв участь в обговоренні доповіді про стан народної освіти на Буковині, заявивши, що багато місцевих шкільних рад (завідувач школи, представник церкви, 1 – 2 представники громади) „нічим не прилучаються до піднесення шкільництва”, у с. Лужанах місцевий священник румун Дан неприязно ставився до української школи, влаштовував з учителем - українцем скандали навіть на уроках перед дітьми. Полемізуючи з депутатами - румунськими поміщиками в сеймі, він заявив: „При помочи австрійських законів надіємось дійти до рівних прав з вами; певне забороло – то австрійська конституція”. Він запропонував (і сейм прийняв), щоб інспекторами українських шкіл у повітах призначати тих, хто володіє українською мовою²⁹.

У кінці січня 1895 р. він виступив у сеймі щодо утисків української викладової мови у школах, зокрема, щоб у селах зі змішаним населенням українська мова викладалася відповідно до крайового закону 1873 р. хоча б як предмет. Наводив відповідні приклади. У Легученах (нині – Припруття) є 7 українських учнів, у Череші – 10, у Карапчеві-над-Сіретом – 46, у Коровії – 67, у Волоському Баниліві – 162, але української мови як предмета нема і сліду, лиш румунська і німецька. Водночас є села, де у школах румунських дітей меншість (у Михальчі – 58, Новоселиці – 48, Гоголині – 21, Вовчинці – 20, у Чорнівці – 0), але навчання відбувається румунською мовою³⁰.

У травні 1898 р. С. Смаль-Стоцький різко критикував Чернівецьку міську раду і магістрат, крайову шкільну раду за нехтування інтересів українців у галузі освіти: при наявності у місті 1660 дітей шкільного віку з українських родин нема не те що української школи, а навіть жодного українського класу³¹.

У травні 1899 р. він виступив з великою промовою стосовно стану шкільних приміщень і рівня охоплення дітей шкільного віку навчанням на Буковині у 1897/98 н.р. Як відомо, за часів Австрії навчальний клас дітей відкривався за наявності 40 учнів, причому там могли навчатися діти 1 року навчання, 2-го, 3-го і т.д. аж до 6-го року навчання (комплект) з одним учителем. Ще один клас міг відкритися лише коли набиралося 80 учнів, і призначався ще один учитель. Третій клас відкривався, коли у школі набиралося 120 школярів і призначався третій учитель і т.д. С. Смаль-Стоцький звернув увагу, що в українських селах ситуація з шкільними класами була порівняно найгіршою, бо на одну українську школу припадало 1,9 класу учнів, на одну румунську – 2,2, на одну німецьку – 4 класи.

Шкільні власті погано вели облік дітей шкільного віку, а, відповідно, недостатнім було відвідування: із 39,4 тис. українських дітей відвідували школу 26,8 тис. (68%), румунських дітей із 31,7 тис. відвідували 23,1 тис. (73%), німецькомовних із 20 тис. ходили до школи 15 тис. (75%). У Чернівцях через те, що не було українських шкіл, діти мусили навчатися (а точніше тяжко мучитися) у німецьких школах. Навів оратор і дані по

кожному повіту, зазначив, що лише у 14% українських шкіл Буковини діти навчалися в одну зміну, в решті – у дві зміни, бо не вистачало приміщень. Навів кричущі приклади неохоплення дітей шкільного віку навчанням: у Велавчу не ходили до школи 205 дітей, у Лукавці – 220, у Сергіях – 172 і т.д.

Шкільні власті, щоб була „цифра справна” щодо відвідування, просто не записували „важких” дітей до школи: українських – 11 тис (29%), румунських – 8 тис. (25%), німецькомовних (німців і євреїв) – 4 тис. (20%). Вказав, що у багатьох селах шкільні приміщення у поганому стані, у с. Шипинцях школа взагалі розвалилася. Закликав депутатів вжити заходів до поліпшення стану шкільництва³².

У зв'язку з таким ігноруванням інтересів українців у галузі шкільництва С. Смаль-Стоцький на початку квітня 1901 р. скликав т.зв. міщанське віче (міські збори) батьків-українців з порядком денним: „Про потреби чернівецького руского (українського. – Авт.) міщанства”, у рішенні якого вимагалось відкриття у місті українських шкіл.

Народовці, у т.ч. й С. Смаль-Стоцький, широко використовували газету „Буковина” для популяризації ідейних засад народовства, висвітлення практичної діяльності, критики влади, окремих багатіїв, експлуататорів та ін. Але не завжди погляди С. Смаль-Стоцького, який по службі поступово зближався з комерційними колами і владними структурами, співпадали з поглядами редакції. У номері за 15 травня 1902 р. газета вмістила критичну статтю про директора одного банку Моріса Пашкіса, який отримав нагороду „Золотий хрест” Франца Йосифа першого класу. Газета питала: „За що?” і порівнювала його роботу з роботою учителя. „Учитель, що сорок літ невтомно працював, що недоїдав, а трудився, виповняючи найбільш відвічальний обов'язок, бо вихованне молодих генерацій суспільности, учитель, що зараня вщиплював в дитину любов до вітчизни, до держави, до монарха, дістає в сорок роках своєї служби від тої самої держави... срібний хрест, ту саму відзнаку, як котрий-небудь возний. Директор закладу, що здирає з буковинського населення тяжкі відсотки, що підпирає

(підтримує. – Авт.) другі... лихварські банки в повітах... такий директор, окрім того, що купив собі в протягу кількох літ в осередку міста поверхову кам'яницю (будинок. – Авт.), дістає ще від держави золотий хрест. За що?”.

С.Смаль-Стоцький у наступному номері газети подав спростування, доводячи, що нагорода Пашкіса „добре вмотивована”³³.

Але загалом С. Смаль-Стоцький активно використовував газету „Буковину” для роз'яснення своєї позиції у багатьох актуальних питаннях, особливо кооперації. Так, у статті „На переломі” у номері за 30 квітня 1905 р. він наголошував: „Від спілок кредитових і споживчих треба доконечно, якнайскорше перейти до організації всяких спілок продукційних (виробничих. – Авт.), меліораційних і т.п.”, а керувати усім цим процесом повинна крайова організація „Селянська каса” (яку очолював С. Смаль-Стоцький).

Проте у цій же статті він дещо принижував роль самого селянства (можливо, і небезпідставно) у боротьбі за свої політичні права, зазначаючи: „Однак се вже річ самої лише рускої (української. – Авт.) інтелігенції припильнувати і подбати, аби всякі таким чином здобуті права вийшли якнайбільше в хосен (на користь. – Авт.) рускому (українському. – Авт.) народу”³⁴.

С. Смаль-Стоцького засмучувало те, що українське населення, особливо селянство, у значній мірі ще залишалось політично неактивним, невисокою залишалася його загальна культура, хоч давно уже існували по селах українські школи. У статті „Що повинні ми робити?”, вміщеній у газеті „Буковина” за 11 лютого 1906 р., він зазначав, що скоро в Австрії буде запроваджено загальне виборче право, і треба, щоб громадяни свідомо використали це у своїх інтересах. „А у нас... ще таки велика панує темнота, навіть серед тих, що побирали науку в школі. А що ж сказати про тих, що не ходили до школи, що не вміють ні читати, ні писати?! А таких ще багато-багато у нас... Чи багато людей знає, що то є література, поезія, або взагалі книжка... Чи ж серед таких обставин маємо ми право чванитися нашою європейською культурою, цивілізацією”. Він пропонував

більше звернути уваги на те, що „ще стільки нещастя, стільки забобонів, стільки варварства панує між нашим народом, що спиняє його в поступі, не дозволяє йому зайняти серед інших народів належне йому місце”. Він вважав, що перша роль у подоланні цієї „темноти народної” повинна належати українській інтелігенції³⁵.

Коли вибухнула революція в Російській імперії (у т.ч. в Україні) і загрожувала численним буковинським підприємцям на території цієї імперії (лише вздовж р. Прут вижницькі єврейські лісоторговці володіли там 16 лісопильними заводами), С. Смаль-Стоцький разом з М. Васильком, Є. Пігуляком, Лангенганом, Б. Штраухером, А. Маликом внесли в сеймі інтерпеляцію, у якій говорилося: „Закликаємо крайовий уряд належним чином звернутися до австрійських консулів в Одесі і російській Новоселиці, до Міністерства закордонних справ, з огляду на невідкладність цієї справи, але у кожному разі телеграфічно домовитися про необхідні заходи для захисту майна вищеназваних буковинських промисловців у Росії” (давався перелік прізвищ цих 16 підприємців із зазначенням вкладеного капіталу – від 15 тис. крон до 500 тис. крон)³⁶.

Ще у 1897 р. були наміри центральної влади підтримати кандидатуру С. Смаль-Стоцького у парламент, однак проти цього виступало крайове управління, керівництво якого вважало, що він як лояльний до влади і впливовий серед українських селян та інтелігенції політик здатний виступати надійним посередником між владою і українським селянством краю у залагодженні можливих соціальних та міжнаціональних суперечностей³⁷.

На виборах до парламенту 1907 р. за введеним загальним виборчим правом (за що не раз виступав С. Смаль-Стоцький) кандидатура С. Смаль-Стоцького від національних демократів (народовців) не висувалася, але він на передвиборчих перегонах підтримував кандидатури своїх колег по партії: М. Василька, Є. Пігуляка, І. Семаку, А. Лукасевича, М. Спинула, які всі були обрані³⁸.

За новим виборчим законом при виборах у 1911 р. до сейму (за що теж не раз виступав і С. Смаль-Стоцький) із збільшеного

числа депутатів сейму (63) 17 мандатів отримували українці, 24 – румуни, решта – німці, поляки, євреї. До Буковинського сейму у 1911 р. були обрані такі українські депутати: С. Смаль-Стоцький, М. Василько, о. Т. Драчинський, д-р Т. Галіп, Ю. Лисан, Є. Пігуляк, Ом. Попович, Дм. Бежан, Т. Іваницький, М. Куриш, Т. Левицький, Ан. Лукашевич, А. Малик, І. Семака, М. Спинул, М. Осадець, М. Гаврищук³⁹.

На виборах 1911 р. до австрійського парламенту був обраний і С. Смаль-Стоцький. Будучи депутатом австрійського парламенту, він послідовно виступав за зміцнення Австро-Угорщини у протистоянні з потенційними противниками, передусім з Російською імперією як член австрійської делегації при переговорах з угорською делегацією щодо бюджету, зокрема видатків на військо. 15 жовтня 1912 р. він заявив: „Як делегат Буковини повинен я відповідно настроєви в краю голосувати за бюджетом. Буковина і всі національності, що замешкають сей край, були завсігди і є ще й тепер прихильниками армії. В нашім інтересі, як пограничному краю лежить, щоби наша монархія була сильна і кріпка... щоби армія забезпечила нам золотий спокій... Заявляю виразно, що... буду голосувати за військовим бюджетом... Я, як українець в'яжу, (пов'язую. – Авт.) всі надії нашої нації з блеском величної габсбурзької династії, яку я вважаю правною наслідницею корони Романовичів, володителів *totius Russia minoris*” (всієї Малої Росії)⁴⁰.

У повітрі все більше відчувався запах гарматного пороху війни (поки що Балканської), тож промови не тільки суворих фізиків, але й ніжних філологів-ліриків все більше пронизувала мілітарна лексика. А коли почалася Перша світова війна, С. Смаль-Стоцький вступив у діючу австро-угорську армію.

¹ Bukowiner Rundschau (Чернівці). – 1812. – 15. Apr.

² Буковина. – 1886. – 28 січ.

³ Буковинський православний календар на звичайний рік 1891. – Чернівці, 1890. – 90 с. – С.54.

⁴ Буковина. – 1905. – 30 квіт.

⁵ Буковина. – 1893. – 2, 4 трав.

-
- ⁶ Bukowiner Rundschau. – Czernowitz. – 1893. – 11 Mai; Буковина. – 1895. – 5 бер.; 1898. – 14 січ.
- ⁷ Буковина. – 1897. – 13, 14 бер.
- ⁸ Буковина. – 1894. – 29 чер.
- ⁹ Буковина. – 1896. – 23 лют.
- ¹⁰ Буковина. – 1897. – 13 бер.
- ¹¹ Буковина. – 1897. – 14 бер.
- ¹² Protokolle Auswanderungs-Conferenzen. – Czernowitz, 1901. – 298 S. – С. 91.
- ¹³ Буковина. – 1905. – 21. 24 трав.; Stenographische Protokolle der X. Sitzungen der Bukowiner Landtages am. 13 November 1905. – Czernowitz. [O.D.]. – 44 S. –S. 26 – 32.
- ¹⁴ Буковина. – 1909. – 29 верес.
- ¹⁵ ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1. – СПР. 11143. – Арк. 16.
- ¹⁶ Буковина. – 1900. - №18.
- ¹⁷ Буковина. – 1901. – 12 серп.
- ¹⁸ Буковина. – 1905. – 22 лют.
- ¹⁹ Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.). / В.М. Ботушанський. – 2000, 340 с. – С. 91.
- ²⁰ Буковина. – 1894. – 29 чер.
- ²¹ Буковина. – 1897. – 9, 14 лют.
- ²² Буковина. – 1895. – 15 лют; 1897. – 9 бер.
- ²³ Буковина. – 1899. – 13 січ.
- ²⁴ Буковина. – 1899. – 27 груд.
- ²⁵ Ботушанський В.М. Вказ. праця. – С. 66.
- ²⁶ Stenographische Protokolle... 1903. - Czernowitz. – S.91.
- ²⁷ Буковина. – 1903. – 6 лист.; Даниленко В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність / В. Даниленко, О. Добржанський. – Київ-Чернівці: Ін-т історії України НАН України, 1996. – 232 с. – С. 106 – 109.
- ²⁸ Stenographische Protokolle... 12.04. – Czernowitz, 1904 – 524 S. – С 13.
- ²⁹ Буковина. – 1894. – 9 бер., 29 чер.
- ³⁰ Буковина. – 1895. – 8 лют.
- ³¹ Чернівці: Історія і сучасність. (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто) / За заг. ред. В.М. Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 586 с. – С. 115 – 116.
- ³² Буковина. – 1899. – 7 трав.
- ³³ Буковина. – 1902. – 15, 18 чер.
- ³⁴ Буковина. – 1905. – 30 квіт.
- ³⁵ Буковина. – 1906. – 11 лют.
- ³⁶ Stenographische Protokolle... 1905.
- ³⁷ Czernowitz Zeitung. – 1897. – 2 Febr.
- ³⁸ Буковина. – 1907. – 20 лют., 13,15, 28, 29 бер., 14 трав.
- ³⁹ Народний Голос. – 1911. – 5 трав.
- ⁴⁰ Нова Буковина. – 1912. – 23 жовт.

Суд і судочинство у підтриманні діяльності владних структур

Відомо, що у правовій державі, якою є і Україна, існує принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Хоч у переліку судова влада завжди остання, це не означає применшення її значення. Скільки чуємо нині нарікань, що і того не можна добитися в суді, і те не можна здійснити, і те не можна гарантувати, бо судова система не реформована по-справжньому, у ній трапляються такі-то і такі негативні явища, не завжди у суді доб'ється об'єктивного вирішення справи. І хоча такі претензії можуть стосуватися, мабуть, не всіх суддів, не всіх судів у центрі і регіонах, але сприймається це в цілому як в Україні.

З цієї точки зору певний інтерес може становити історичний досвід функціонування судової системи у минулому на різних українських землях, зокрема на Буковині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., що перебувала у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії. До неї щороку зверталися тисячі буковинців у цивільних справах й чимало також хто з них притягався до кримінальної відповідальності за порушення тодішніх законів, громадського порядку, цивілізованих норм співжиття. Хоч і з недоліками, але судова система Буковини, що сформувалася у вказаний час (як складова частина судівництва імперії), була у кінці її існування досить розвинутою і дієвою.

Означена проблема в історіографії не є новою. До неї у тій чи іншій мірі зверталися автори австрійської доби,¹ науковці української діаспори,² згадувалося про неї і у працях радянських авторів³.

Незрівнянно ширші можливості для дослідження означеної проблематики відкрилися в умовах незалежної України⁴.

У загальних рисах про судову систему і судочинство на Буковині в означений період згадується і в узагальнюючих працях про Буковину, Чернівці, про систему органів влади краю у різні історичні періоди. Про те, що означена тематика у наш час набуває все більшої актуальності, засвідчує своєрідний «лікнеп» у сфері юридичних знань, приміром, публікація у газеті

«Буковина» у 2018 – 2019 рр. низки статей з історії становлення, розвитку і сучасного стану судочинства на Буковині⁵.

За часів входження Буковини до складу Австрії (Австро-Угорщини) судова система, яка існувала у Габсбурзькій імперії, була поширена і на цей край. Але формувалася вона тут протягом десятиліть. Спочатку суд на місцях не був відділений від адміністрації, член місцевої управи називався не «радний», а «суддя» («der Richter»).

Лише внаслідок демократичної революції 1848-1849 рр. в Австрії розпочалися поступові зміни. Обраний народами парламент (у т.ч. й 8 депутатів від Буковини) розробив досить демократичний проєкт конституції, де передбачалися значні новації і у судовій справі. Однак цей проєкт урядом був відхилений, і після розпуску парламенту (7 березня 1849 р.) опубліковано проєкт т.зв. «открийованої конституції» у формі маніфесту нового імператора (цісаря) Франца Йосифа⁶.

16 березня цей проєкт був опублікований і у місцевій румунській газеті «Висовіна» (виходила і німецькою мовою). Зазначалося, що всі провінції, у т.ч. й герцогство Буковина будуть мати свої органи влади, у т.ч. й державних прокурорів⁷. У подальших інтерпретаціях газети тексту цієї конституції щодо судової справи вказувалося, що створюються два судові округи: Чернівецький площею 80 кв. миль з населенням 222 тис. чол., який охоплює Чернівецький, Садгірський, Заставнівський, Кіцманський і Сторожинецький судові повіти, і Сучавський площею 110 кв. миль з населенням 156 тис. чол., який включатиме Сучавський, Серетський (нині половина його – це Глибоцький р-н Чернівецької обл.), Радівецький, Селятинський (нині – у складі Путильського р-ну Чернівецької обл.), Солківський, Гурагуморський, Кимпулунзький і Дорнівський судові повіти⁸. (До речі, цим поділом Буковини на два судових округи з відновленими повітами вперше на офіційному рівні приблизно започаткувалися поняття «Північна Буковина» і «Південна Буковина»).

Хоч згадана «открийована конституція» 1849 р., як пише відомий австрійський історик Ерїх Цьольнер, «зосталася формою

без змісту»⁹ і мінялася ще принаймні два рази, вона все-таки дала поштовх до здійснення деяких реформ. Зокрема, Буковина дістала статус окремого коронного краю. На підставі цісарського патенту (указу) від 8 жовтня 1853 р. у Чернівцях створено крайовий суд (щоправда, він залишився у підпорядкуванні Львівського вищого крайового суду). У Чернівцях засновано міський суд з повноваженнями повітового суду (персонал – 17 чол.). У Сучаві створено окружний суд, який охоплював південні судові повіти. При крайовому суді у Чернівцях діяла крайова судова рада у складі 10 чол. (жодного українця). Йому підлягали також торговий і промисловий суди, крайова табула (у якій вівся облік великої поміщицької земельної власності) і т.зв. «грунтові книги» (облік дрібної, зокрема селянської, земельної власності). Крайовий суд почав діяти з першого грудня 1853 р. До 1865 р. весь персонал зріс до 102 осіб. До речі, працівниками служби ведення згаданих земельних табулярних книг у 50-х рр. ХІХ ст. були Едуард Шуберт, Іван Анастасій і Адальберт Гординський (батько Юрія Федьковича)¹⁰.

Але реформування старої судової системи не було завершено, суди і далі функціонували разом з адміністраціями. Судочинство не було єдиним, існувало понад 30 видів судових процесів, далеко не єдиними були критерії при визначенні міри судових покарань. Судові процеси затягалися на роки, особливо між боржниками і кредиторами¹¹.

Лише після конституційних змін 1867 р. на Буковині було значно краще впорядковано суд і судочинство. Законом від 11 червня 1868 р. судові органи відокремлено від адміністративних. На території кожного з тодішніх 8 (згодом – 11) адміністративних повітів створено один або два судових повіти. Станом на кінець 1880 р. ця судова мережа виглядала так: на території Чернівецького адміністративного повіту існували два судові повіти: Чернівецький і Садогурський, Кіцманського – Кіцманський і Заставнівський, Вижницького – Вижницький і Путильський, Сторожинецького – Сторожинецький і Нижнь-Станівецький. У південній частині Буковини: на території Кимпулунзького адміністративного повіту – Кимпулинзький і

Дорнівський судові повіти, Радівецького – Радівецький і Солківський, Серетського – Серетський, Сучавського – Сучавський і Гура-Гуморський¹².

Це були суди нижчої судової інстанції. Окремо існували суди трьох інстанцій для військовослужбовців.

Про рівень забезпечення населення судовими послугами можна судити за такими даними за 1875 р. Тоді у Кіцманському судовому повіті один суддя припадав на 8,7 тис. чол. населення, у Путильському – на 4,1 тис., у Серетському – на 7,8 тис., у Сторожинецькому – на 6,3 тис., у Садогурському – на 5,3 тис.¹³ Враховуючи, що населення до цивільних судів вдавалося порівняно часто, суддів у Заставнівському, Кіцманському і Серетському повітах було недостатньо.

У зв'язку з великим навантаженням на повітові суди тривалість судових процесів, поїздки на них гужовим транспортом на далекі відстані, особливо на важких гірських дорогах, селяни у своїх петиціях до сейму, у резолюціях на вічах не раз домагалися відкриття ще кількох повітових судів. У 1892 р. було засновано повітовий суд у Вашківцях-над-Черемошем, у 1894 р. – у Боянах¹⁴. У січні 1896 р. домагалися цього ж від крайового сейму представники громад Вижницького пов.¹⁵ У 1899 р. з пропозицією відкрити нові повітові суди у Глибоці, Чудеї, Веренчанці, Берегометі-над-Сіретом та ін.(всього 11) та ще двох окружних (у Вижниці і Радівцях) і ще одного крайового суду у Чернівцях виступив у крайовому сеймі український депутат Микола Василько¹⁶. У вересні 1913 р. повітовий суд було відкрито у Чудеї Сторожинецького пов,¹⁷ але до війни він не запрацював.

Повітові, крайовий і окружний цивільні суди Буковини були судами першої інстанції. Для них судом другої інстанції був крайовий суд у Львові. Судом третьої інстанції був Верховний (і Касаційний) суд у Відні¹⁸.

Впливові кола Буковини не раз зверталися до Буковинського сейму, до центральної влади у Відні, щоб крайовий суд, що діяв у Чернівцях, відокремити від Львівського вищого крайового суду, але безуспішно¹⁹. Непоступливість

львівської судової верхівки (за підтримки віденської) не була випадковістю. Там розглядалися судові справи багатих людей: поміщиків, фабрикантів, банкірів, власників великих будинків у містах та інших, де «крутилися великі гроші».

Практичне судочинство здійснювалося на Буковині «від імені Цісаря» відповідними фахівцями – юристами на визначених посадах та допоміжним персоналом, практикантами. Цей персонал кількісно зростав. Якщо у 1855 р. у крайовому суді Буковини у Чернівцях числилося 19 суддів, 19 канцеляристів, 5 авскультантів та іншого допоміжного персоналу (всього 63 чол.), то у 1897 р. – 39 суддів, 24 канцеляристи, інший персонал, у 1906 р. при відкритті у місті Палацу юстиції (чудової пам'ятки архітектури, нині тут Чернівецька ОДА) у крайовому суді працювало 53 судді, 43 канцеляристи, 49 чол. допоміжного персоналу²⁰. Структура судових властей Буковини станом на початок 90-х рр. ХІХ ст. мала такий вигляд.

Цісарсько-королівський крайовий суд у Чернівцях. Очолював президент цього суду (1 чол.), голова суду (1 чол.), діяло 8 судових радників, 5 радників – секретарів, 8 ад'юнктів, 15 авскультантів, 9 практикантів, 16 чол. допоміжних служб, 11 нотарів, 42 адвокати. При цьому ж суді діяли державна прокуратура (1 прокурор, 1 заступник, 2 службовці), служба з ведення табулярних (дворянських) і ґрунтових (селянських) книг (начальник і секретар), начальник тюрми, священник тюрми і 14 охоронців, палата адвокатів (68 чол., з них 33 – у Чернівцях).

При окружному суді у Сучаві (Пд. Буковина) діяли: президент суду, 4 радники, 1 радник – секретар, 6 ад'юнктів, різна прислуга. З огляду на те, що Буковина була багатонаціональним краєм, при крайовому суді у Чернівцях встановлювалася посада 4 перекладачів, при окружному суді в Сучаві – 2 перекладачів.

Для оцінювання у судовому порядку майна, його обліку у Чернівцях діяло 140 чол., у Сучаві – 120. Для судової оцінки майна у торгівлі і великої земельної власності діяли окремі оцінювальні групи.

Крайовому суду в Чернівцях підлягало 8 повітових судів: Кіцманський (5 чол.), Путильський (4), Серетський (8), Сторожинецький (7), Нижньо-Станівецький (4), Садогурський (7), Вижницький (9), Заставнівський (5) – разом 49 чол.

Окружному суду в Сучаві підлягало 6 повітових судів (33 чол.)²¹.

Кадри юристів для судів Буковини прибували з різних провінцій імперії. З 1875 р. певне їх число здобувало фах у Чернівецькому університеті, де число студентів юрфаку зростало: з 104 чол. у 1875/76 н.р. до 139 у 1885/86 н.р., 292 у 1899/1900 н.р. За національністю німці і євреї серед студентів юрфаку становили за ці роки 57%, румуни – 19%, поляки – 13%, українці – 11%²². Для останніх не кращою була перспектива тутешнього працевлаштування за фахом. Не випадково буковинський український клуб парламентських і сеймових послів (депутатів) на своєму зібранні 15 червня 1914 р. у Чернівцях в одному з пунктів ухваленої резолюції (внесений М. Васильком) була вимога: „Щоб у судах брали на роботу суддями українців”.

Важливу роль у судочинстві відігравали адвокати. Їх число поступово зростало: з 7 у 1851 р. до 66 у 1892 р., 126 у 1905 р. (серед них – 6 українців, або 5%). Більшість адвокатів були єврейської і польської національності²³. Як для позивачів, так і для відповідачів адвокати для багатьох, особливо неписьменних селян, що не володіли німецькою мовою, адвокати у судових процесах були справжніми захисниками. Але, мабуть, далеко не всі. Наприклад, тодішні вислови гуцулів про адвокатів:

«Адвокат все пише і пише, але завжди на твоїй шкірі»²⁴; «Адукати шкірі обдерут»; «Ліпше соломена згода (злагода), ек золотий процес»; «Хто помастит, той поїдит»; «Біг високо цісар далеко»²⁵. У книзі «Буковина. Загальне краєзнавство» (1899) зазначено: «Адвоката селянин боїться як пекельного вогню, бо вважає, ніби він має око на його майно».²⁶ Р.Ф.Кайндль писав, що судді крайового суду «охоче приймали подарунки», за що майже всі були покарані²⁷.

З 1849 р. діяв на Буковині також суд присяжних, який обирався у числі 36 чол. основних і 9 резервних на кожний з 4

періодів року із мешканців міських і сільських громад, авторитетних громадян віком від 30 до 60 років, що не належали до жодних владних структур і платили не менше 20 флоринів річного податку. За нашими підрахунками, у 1874 – 1898 рр. в середньому щороку до суду присяжних на Буковині обиралося (4 рази на рік): поміщиків – 8, домовласників у містах – 4, торговців – 4, адвокатів (на пенсії) – 3, селян – 3, орендарів поміщицьких маєтків – 3, підприємців – 2, пенсіонерів (колишніх службовців, військових, професорів, лікарів та ін.) – по 2, решта – власники і співвласники різних майстерень, комерційних закладів, підрядників, інженерів, фінансистів, рантиє, редакторів газет, бухгалтерів та ін. – по 1²⁸. Як і адвокати, присяжними теж були переважно євреї, німці, поляки. У 1912 р., приміром, серед 45 присяжних засідателів (36 основних і 9 резервних) було обрано: 24 (53%) євреїв, 8 (18%) німців, 7 (16%) поляків, 3 (7%) румунів, 2 (4%) українців, 1 (2%) угорця²⁹.

Звичайно, чиновники високого рангу підкреслювали, що Австрія – правова держава і перед законом всі рівні. Так, при відвіданні прем'єр-міністром Австрії Кербером крайового суду в Чернівцях на початку вересня 1904 р. він наголошував, що в країні діє лиш одне право, «перед яким і богач і бідак є рівні»³⁰.

Судовий процес розпочинався на звернення позивача чи обох сторін, закінчувався тим чи іншим вирокком чи мировою угодою, яка супроводжувалася присягою, оплачувався позивачем чи обома сторонами (досить дорого). Для бідних процес міг бути і безплатним при наданні свідоцтва убогості.

А до суду громадяни вдавалися порівняно часто, зокрема селяни. Це пояснювалося у значній мірі тим, що до 4/5 селян Буковини було звільнено у 1848 р. від феодалських повинностей з мінімальними економічними можливостями, незначними земельними (колишніми рустикальними) наділами та ще й за викуп. Останні внаслідок подальшого поділу між членами родин, зокрема при одруженні, ставали ще меншими. Тож кожен селянин охороняв, захищав кожен клаптик своєї землі від зазіхань сусідів, поміщиків, чи при поділі спадщини і звертався до суду, практично завжди пред'являючи кожен з 80-х років свою

земельну власність у т. зв. «грунтових книгах». На Буковні щороку відбувалися тисячі цивільних судових процесів, зв'язаних з «грунтовими книгами» селян і «крайовою табулою» дворянської земельної власності. Для прикладу: у 1865 р. судових справ, зв'язаних з табулярною і селянською власністю, було розглянуто в судах Буковини всього 2952 (із 120,4 тис.), у 1882 р. таких судових справ, зв'язаних з табулярною власністю, було розглянуто 1994 справи, з селянською, пов'язаною з «грунтовими книгами» - 8447, а наступного 1883 р. – відповідно 3035 (+1041) і 11181 (+2734), у 1902 р. разом 5716 справ³¹. Це означає, що земельна власність, нерухоме майно перебували у «русі»: купівля-продаж, обмін, дарування, аукціон, заповіт, оренда та інше, що не раз не обходилося без судового вирішення.

Хоч на Буковині переважало українське і румунське населення (75,6%, 1880 р.)³², а за конституцією судові процеси повинні були вестися мовою більшості населення, де перебував повітовий суд, суди у краї переважно велися німецькою мовою, на що не раз скаржилися місцеві аборигени. Газета «Буковина» писала у номері за 7.02.1896 р., що офіційно вважається, ніби у судах Буковини судові процеси ведуться німецькою, руською (тобто українською. – Авт.) і волоською (румунською. – Авт.) мовами, але фактично здебільшого німецькою. Від населення часто не беруть заяви у судах, написані українською мовою. Наприклад, від Ілаша Галицького з с. Оршівці у Кіцманському повітовому суді у 1895 р. не взяли судову заяву, бо була написана українською мовою. У відповіді І.Галицькому значилося: «Руської (української – Авт.) мови в буковинських судах не вживається». І це у повіті, де українці у 1890 р. становили 88,6%³³. У 1896 р. за повідомленням крайового президента, усну українську мову в краї, нібито, знали 81% судових чиновників, але писати могли тільки 16%, говорити – 65%³⁴.

Коли 7 вересня 1906 р. відкрили і освятили у Чернівцях новий Палац юстиції (в надії, що тут розміститься вищий крайовий суд і це буде аргументом вивільнити його з-під опіки Львова), на всіх дверях численних кабінетів були вивіски тільки німецькою мовою³⁵.

Найбільш зримим показником роботи судів була кількість розглянутих щороку цивільних і кримінальних судових справ з переважанням перших. За окремі роки вона становила (у тисячах): 1851 р. – 28,1 тис., 1854 р. – 32,4 тис., 1865 р. – 110,7 тис., 1869 р. – 139,6 тис. (у т.ч. кримінальних – 38,5 тис.), 1883 р. – 212,3 тис. (у т.ч. кримінальних – 78,1 тис.), 1900 р. – 94,8 тис., 1910 р. – 161, 8 тис.³⁶

Помітною була динаміка зростання кількості судових справ. У 60-х – на початку 70-х рр. ХІХ ст. це було зв'язано з т.зв. «сервітутними процесами» – боротьбою селян через суд за належні їм за реформою ліси і пасовиська; з посиленням крадіжок під час голоду 1865 – 1866 рр.; з початком ринку селянської землі (після 1868 р.). У наступні роки – у зв'язку зі значною активізацією торгівлі, кредитування, заборгованістю і домаганням погашення боргів через суд. Помітно вплинула і передвоєнна економічна та фінансова криза, коли збанкрутували тисячі економічних і фінансових суб'єктів. Так, по Чернівецькому, Кіцманському, Сторожинецькому і Боянському судових повітах у зв'язку з цією кризою було ухвалено судових вироків про екзекуцію (примусове виконання рішення, наприклад, про повернення заборгованості): у 1911 р. 37,6 тис., у 1912 р. – 46,2 тис., у 1913 р. – 59, 0 тис. У зв'язку з несвоєчасною оплатою товарів торговельними фірмами крайовим судом як торговим у 1911 р. було ухвалено 3,8 тис. таких вироків, у 1913 р. – 11,4 тис.³⁷ Кількість кримінальних справ зростала у зв'язку з тим, що у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. все більше людей у боротьбі за свої економічні і політичні права, поліпшення свого матеріального становища влаштовували страйки, походи, демонстрації, мітинги, під час яких відбувалися акції, які влада вважала злочинними, передавала в суд, де і розглядалися «кримінальні справи»³⁸.

По північних судових повітах, де проживала більшість населення краю (65%, 1910 р.)³⁹, розглядалося більше судових справ, про що свідчать дані за окремі роки⁴⁰.

Таблиця 6

**Розгляд судових справ у північних повітах Буковини у
1883 – 1906 рр. (з виділенням у 1883 р. кількості
кримінальних справ) (у тис.)**

Повіти	1883	1895	1906
Вашковецький (з 1903 р.)	-	-	2,7
Вижницький	18,8 (6,2)	35,4	8,8
Заставнівський	9,8 (4,7)	-	3,8
Кіцманський	10,1 (2,8)	16,8	4,6
Н.-Станівецький	7,0 (2,3)	-	-
Путильський	6,2	11,9	6,1
Садогурський	15,8 (7,0)	25,7	5,8
Селятинський	-	9,1	
Серетський	18,2 (7,4)	26,8	7,8
Сторожинецький	13,1 (6,0)	28,0	10,4
Чернівецький	36,3 (13,3)	53,8	20,6
Всього	135,3 (49,7)	207,5	65,2

Оскільки Буковина була переважно аграрною провінцією, а земля – основним об’єктом власності, купівлі-продажу, оренди, обміну, застави, спадщини тощо, то предметом розгляду багатьох цивільних судових процесів якраз була земля – як селянська (колишня рустикальна), так і поміщицька (табулярна).

Селяни порівняно часто мушили звертатися до суду – як для вирішення земельних спорів з сусідами, між родичами, так і для відбиття зазіхань колишніх поміщиків чи їхніх спадкоємців на окремі селянські індивідуальні чи громадські ділянки, які колишня комісія з проведення земельної реформи у 50-60-х рр. ХІХ ст. нібито «неправильно» передала окремим селянам чи сільським громадам.

Так, крайовий суд на позов поміщика Карла Коршньовського із с. Лука Заставнівського пов. ухвалив у 1906 р.: сільська громада повинна «повернути» Коршньовському дві ділянки угідь площею 0,89 і 0,13 га вартістю 1,5 тис. к., якими вона володіла майже 40 років⁴¹.

Того ж року великий землевласник Йосиф Блюм із с. Южинець Кіцманського пов. подав позов на сусідню громаду Борівці у крайовий суд щодо «повернення» йому нібито

захоплених борівчанами трьох ділянок угідь площею 0,48, 0,33 і 0,22 га вартістю 4,8 тис. крон. Представники громади завзято захищали своє право на спірні ділянки в суді, але безуспішно⁴².

У 1908 р. крайовий суд на позов великого землевласника Йозефа Рудковського із м. Вижниці виніс вирок про «повернення» йому пасовиська у с. Чортория, нібито «незаконно» захопленого чорторийцями. Не допоміг навіть показ суддям на місцевості переконливого доказу на користь громади: довгого, широкого рову, викопаного селянами 30 років тому як «межу», що відділяла панські угіддя від селянських⁴³.

Але і серед самих поміщиків частими були взаємні претензії в судах у зв'язку з несвоєчасним погашенням боргів, поділом спадщини, продажем маєтків; державна податкова служба не раз подавала в суд позови на них через неповну сплату податків з їхніх багатотисячних статків. Так, кредитор – торговець Леон Надлер 19.08.1898 р. через крайовий суд домагався продажу з аукціону майна поміщика Северина Зотти у Новоселиці, бо той не повертав кредиту в сумі 25 тис. флоринів. Маєток було оцінено в 717,4 тис. крон (358,7 тис. фл.), і у лютому 1900 р. суд оголосив про його примусовий продаж з аукціону з початковою продажною ціною не нижче 337,2 тис. крон (оголошення німецькою, українською і румунською мовами)⁴⁴.

Зазначимо, що у кінці XIX ст. середній розмір поміщицького землеволодіння на Буковині становив 740 га.⁴⁵

З вересня 1899 р. податкове управління через крайовий суд примусило поміщика Шайо Нойбергера з с. Южинець доплатити 1300 фл. податку⁴⁶. 5.03.1899 р. крайовий суд на внесення податкового управління через фінансову прокуратуру дозволив ліcitaцію (частковий продаж майна) поміщика з с. Лукавець (нині – с. Луківці) Вижницького пов. Миколи Василька (депутата парламенту і крайового сейму, лідера українських політичних сил Буковини) у зв'язку з неповною сплатою податків у сумі 194,33 фл.⁴⁷

Значно масовішими і такими, що швидше вирішувалися в судах були вимоги дрібних кредиторів до дрібних позичальників – селян, робітників, ремісників. І що особливо було характерно:

якщо боржник не мав чим погасити борг, кредитор домагався через суд навіть не повернення грошей, а права інтабулюватися (вписатися) на земельну власність боржника як співвласник аж до тих пір, поки не буде погашений борг. Не буде погашений – продаж частини чи всієї земельної власності.

Так, на вимогу 11.03.1900 р. купця з Калічанки (Чернівці) Бернгарда Руффа крайовий суд виніс вирок: дозволити Б.Руффу інтабулюватися як співвласнику на земельну власність боржників Івана Токана і Йосипа Токана у зв'язку з непогашенням боргу в сумі 71 крона 19 ½ гелера. Такий же був вердикт крайового суду на вимогу Йозефа Гартфункеля від 21.09.1900 р. про інтабуляцію його як співвласника землі Зіновія Лупашка на Клокучці (Чернівці) через непогашення кредиту в сумі 224 к.

Були й курйозні процеси. Багатий господар у Кіцмані Славський Петро Тодорович разом з сином Прокопом купили у 1899 р. у Лейби Вайха в Іванківцях землю за 10 тис. к. З червня 1901 р. батько Петро подав на сина Прокопа позов у суд, бо той не хотів заплатити свою частку⁴⁸.

Суди щороку інформували, скільки розглянуто подібних справ. Приміром, Заставнівський повітовий суд повідомляв, що ним з 8.09.1905 р. по 1.09.1906 р. винесено вироків:

а) про екзекуцію (примусове стягнення) – 964 вироків;
б) про примусовий опис для вилучення майна – 268 вироків;
в) про продаж майна з аукціону – 12 вироків.

Чернівецький повітовий суд з 1.09.1904 р. по 31.08.1905 р. здійснив таких же присудів відповідно: 1213, 423 і 76. По крайовому суду і підлеглих йому повітових судах північної частини Буковини у 1901 р. було винесено 42,3 тис. вироків про екзекуцію, у т.ч. 14,1 тис. про примусову сплату різних штрафів, доплат стосовно нерухомого майна з примусовим продажем домашніх речей. Екзекутор їхав підводою по селу, «за списком» заїжджав на подвір'я недоїмника (недоїмниці), без дозволу заходив у хату, хапав, що попало під руки – сардак, кожух, хустку, подушку, налавник тощо, складав на підводу з кількох хат, віз у сільську канцелярію і там їх продавали по дешевій ціні, щоб «сформувати бюджет країни». У таких випадках в

українській пресі з'являлися десятки критичних заміток про грабіжницьку систему збору податків.

Дещо скоротившись у наступні роки, вони згодом, особливо перед Першою світовою війною, знову «поповзли» вверх і у 1912 р. становили 25,4 тис., у 1913 р. – 32,4 тис., у першому кварталі 1914 р. – 7,8 тис. В умовах передвоєнної фінансової кризи суди Буковини все більше ухвалювали вироків щодо примусового відшкодування також табулярними (поміщицькими) господарствами різних майнових претензій: у 1912 р. було винесено 162 екзекуції табулярної власті, у 1913 р. – 313, у першому кварталі 1914 р. – 143.⁴⁹

Судочинство Буковини характеризувалося значною кількістю дрібних судових справ («Bagatelle» - «дрібнота»), забираючи час і кошти клієнтів. У 1882 р. дрібними (Bagatelle) вважалися 81,5 тис. судових справ, у т.ч. у крайовому суді і підпорядкованих йому судових повітах північної частини краю таких було 56,2 тис. справ. Не вистачало суддів, щоб все це уважно розглянути⁵⁰.

Із праці економіста М. Литвиновича «Економічний стан наших хліборобів та їх потреби» візьмемо для прикладу практику судочинства у Вижницькому судовому повіті за 1901 – 1910 рр. Тут щорічно кількість судових справ зростала – з 6389 у 1901 р. до 11869 у 1910 р., а в середньому – 9753, у т.ч. 7437 – екзекуційні, тобто з примусовим виконанням.

Абсолютна їх більшість стосувалася дрібних (у грошовому вимірі) вимог позивачів: віддати, повернути, компенсувати, відшкодувати заборговане. Скажімо, у 1907 р. із 12793 судових справ 12185, або 95% стосувалося грошових вимог і тільки 2% - порушення прав власності, земельних спорів, 2% - інших вимог.

Що ж то за такі грошові суми, були, за які люди судилися? Загальна сума по всіх справах – 652944 крони, тобто на одну судову грошову справу припадало аж... 53 крони. Звичайно, для сільського заробітчанина, який заробляв за день 1,5 – 2 крони, і така сума була значною. Але судилися й за менші суми. У тому ж Вижницькому повіті за 1907 р. судових справ із-за сум до 10 к. було 22%, від 10 до 50 к. – 50%, від 50 до 100 к. – 16%, від 100 до

1000 к. – 7%. Майже $\frac{2}{3}$ судових справ стосувалися грошових претензій у розмірі до 50 к. Здебільшого це були позови лихварів – позичальників до незаможних селян, які не могли повернути заборговане, а покликані до суду, мусили у вироків здебільшого (97,6%) погоджуватися з усіма вимогами позивачів.

Але дрібними позивачами були й селяни: у 1907 р. у тому ж Вижницькому судовому пов. – 8312, причому позовні суми – ще нижчі: до 10 к. – 23%, від 10 до 50 к. – 54%, від 50 до 100 к. – 16%, від 100 до 1000 к. – 7% судових справ.

М. Литвинович констатував: якщо селянин-боржник, який не знав ні законів, ні німецької мови, притиснутий лихварем у суді «неспростовними» (часто фальшивими) фактами порівняно швидко погоджувався сплатити «все», то «при процесах ґрунтових [земельних] мужик впертий, несе великі втрати, але бореться з сліпою впертістю вірячи, в правоту своєї справи»⁵¹.

У зв'язку з наявністю великої кількості дрібних справ були різні пропозиції. Наприклад, Г. Савчук, редактор газети «Селянин» пропонував у 1897 р. створити у селах мирові суди, які б мали право виносити такі ж вироків, як і «цісарські». Бо «судові процеси за кусник землі, - писав він, - тягнуться 10 – 15 – 20 років. На суд, адвокатів витратиться за цей час стільки, що можна 10 таких кусників купити»⁵².

Але про сільську управу, її компетентність були різні думки, у т. ч. й несхвальні. «Члени громадських рад законів і розпоряджень не знають, – писала газета «Товариства крайової агрокультури герцогства Буковини», – всі справи вирішуються у єврейських шинках. Така рада при зверненні когось до неї щось вирішити намагається витягнути з кожної із сторін якомога більше коштів, а якщо потерпілий бідний, то після такого «процесу» стане у два рази біднішим»⁵³.

Депутат крайового сейму Артур Малик у жовтні 1907 р. вніс у сеймі пропозицію, щоб у великих громадах (селах) створити свого роду «посередницькі суди» типу мирових судів, які вирішували б дрібні справи. Однак проти цього рішуче виступив депутат парламенту і крайового сейму від чернівецької

єврейської громади Бено (Беньямін) Штраухер та інші (бо це скоротило б джерело прибутків адвокатів)⁵⁴.

Кримінальне судочинство в Австрії і її провінціях здійснювалося з метою зміцнення державної влади шляхом залякування і покарання. Кримінальна справа і відповідно кримінальний процес міг розпочатися з таких причин: державна зрада, заворушення, повстання, вбивство людини, крадіжки, політичні злочини. На Буковині кримінальний суд виник у 1786 р.

Рівень злочинності у різних місцевостях краю був неодинаковим і залежав від конкретних умов життя. Приміром, у 60-х рр. ХІХ ст. число злочинів на 1000 чол. населення у Чернівцях становило 12 злочинів, у Чернівецькому повіті – 5, у Сторожинецькому – 3 і т.д. Вищу злочинність у Чернівцях тоді пояснювали «набагато більшим туди притоком пролетаріату, ніж у сільські повіти»⁵⁵.

У часи, коли адміністративні і судові органи ще не були розділені, судові справи про злочини і проступки довго не розглядалися, бо не вистачало суддів і, звісно, часу. Так, за 1862 – 1871 рр. на Буковині було відкрито 23199 кримінальних справ, але розслідувано тільки 6188 (27%). Причому злочинів було принаймні у два рази більше, не всі вони офіційно враховувалися⁵⁶. Той, хто викрив, впіймав злочинця, надавав перевагу самосуду (фізичному покаранню)⁵⁷.

Тодішні аналітики так пояснювали причини злочинності: «Так, як хвороба свідчить про ослаблення людського організму, так і злочин є ознакою соціальної хвороби суспільства»⁵⁸.

У 1862 – 1871 рр. на Буковині до тюремного ув'язнення було засуджено за десятиріччя 5571 особу, зокрема за політичні злочини – 264, за публічне насильство – 435, за крадіжки – 3121, решта за інші злочини. Отже, найбільше (56%) засуджень за крадіжки (одна із ознак бідності населення). Засуджені за кримінальні злочини у соціальному відношенні становили: поденники – 1353 (28%), наймити – 470 (8%), ремісники, робітники – 194 (3%), селяни – 786 (14%), особи без занять – 179 (3%), власники майстерень, фабрик – 60 (1%) і т. д. За

віросповіданням серед 5571 засуджених православні становили 42%, греко-католики – 4%, римо-католики – 5%, іудеї – 4%, євангелісти – 1%. Але православне населення краю тоді, зокрема у 1869 р., становило 73,4%, а греко-католики – 3,3%.

70% тяжких злочинів припадало на сільське населення (бо воно становило у 1869 р. 85,5% населення)⁵⁹.

У наступні роки кількість кримінальних справ збільшувалася, але засуджені при сприянні адвокатів активніше включалися в судові процеси, частіше вдавалися до апеляцій, пересудів. Наприклад, у 1882 р. на 1461 вирок поступило 946 апеляцій⁶⁰. Ширше засуджені вдавалися до прохання про помилування.

У 1879 р. на Буковині було порушено 7834 кримінальні справи, 1880 р. – 8694 (+11%), 1881 р. – 9773 (+13%), 1882 р. – 11873 (+18%). За ці ж роки вироків з тюремним ув'язненням було винесено: у 1880 р. – 1030, але 221 виправдано; у 1881 р. – 1039 (у т.ч. 5 – до смертної кари), але 263 виправдано, 5 смертників помилувано; у 1882 р. – 1461, але 432 виправдано, 3 помилувано. В результаті ув'язнено: у 1880 р. – 799, або 9,2% до кількості порушених того року кримінальних справ; у 1881 р. – 776 (7,9%), у 1882 р. – 989 (8,3%) – разом за 3 роки – 2564, або 8,5% від кримінальних справ, що тими роками були порушені⁶¹. Це дає підстави констатувати, що у ті роки не спостерігалось ухилу до посилення обвинувального напрямку в кримінальному судочинстві Буковини.

Про характер вироків по кримінальних справах можна судити за даними судів Буковини за 1882 рік: 7 осіб було засуджено за образу особи цісаря чи осіб цісарського дому (4 виправдано); 57 осіб – за дії чи погрози дій щодо службових осіб (28 виправдано); 15 осіб – за посягання на чужу нерухому власність (10 виправдано); 6 – за злісне пошкодження чужої власності (3 виправдано); 9 – за неправомірне обмеження чиєїсь особистої свободи (3 виправдано); 2 – за викрадення, 6 – за вимагання, 1 – за небезпечне пограбування (виправданий); 4 – за зловживання службовим становищем і хабарництво (всі виправдані); 7 – за схиляння до зловживання службовим

становищем; 337 – за важкі тілесні ушкодження (51 виправдано); 792 – за крадіжки (190 виправдано); 57 – за грабежі (24 виправдано); 157 – за обман (96 виправдано)⁶².

Щодо строків ув'язнення. У 1882 р. із 989 ув'язнених на Буковині на 15 – 20 років було ув'язнено 3 особи, на 10 – 15 років – 12 осіб, на 5 – 10 років – 25 осіб, на 3 – 5 років – 18, на 2 – 3 роки – 22, на 1 – 2 роки – 53, на 0,5 – 1 рік – 173, на 3 – 6 місяців – 262, на 1 – 3 місяці – 379, до 1 місяця – 32 – разом 989 осіб. Як видно, до одного року тюремного ув'язнення у 1882 р. було засуджено 853 особи, або 86%.⁶³

Отже, для влади важливо було залякати злочинців, присікти явні антидержавні, антимоноархічні настрої в суспільстві, яких тоді було порівняно ще небагато. А звичайні бійки між п'яними селянами, робітниками, навіть з тяжкими наслідками, чи крадіжки у їхньому середовищі для влади не становили явної небезпеки. Тож судді могли й виправдати злочинців, що у свідомості простого люду утверджувало думку про справедливість австрійської влади, милостивість «татка» - цісаря. Хоча при цьому був більш прозаїчний розрахунок. Якщо засуджений селянин довго перебував у в'язниці, його дружина не могла забезпечити належну прибутковість господарства, а основне – своєчасно і у повному обсязі сплатити державний (та й місцевий) податок. Тож краще хай він працює на бюджет держави, ніж сидить у тюрмі.

Звичайно, зі збільшенням населення, загостренням соціальних, політичних, почасти й міжнаціональних відносин кримінальне судочинство розширювалося, зокрема за рахунок т.зв. політичних судових процесів. Тим більше, що політичні злочини належали до кримінальних. Жандармерія у сільській місцевості, а поліція у міській ретельно слідкували за настроями населення, зокрема на ярмарках і базарах, на різних дозволених зборах, мітингах, демонстраціях, у шинках, у вагонах поїздів, навіть у довірливих бесідах кількох осіб, за висловлюваннями людей ретельно підслуховували щодо персон цісаря і членів його дому, влади взагалі і, маючи скрізь донощиків, швидко виявляли нелояльних, арештовували і проти них відкривали кримінальні

справи. Але ті, захищалися, оскільки існувала конституція, дозволялися політичні партії, різні об'єднання, дозволялися публічні зібрання. Діяв закон від 15.11.1867 р., за яким регулювалася вся ця діяльність. За його порушення відкривалися кримінальні справи. У 1882 р. таких справ по Буковині було розглянуто 17,8 тис., 1900 р. – 22,8 тис.⁶⁴

Чимало було випадків, що кримінальній справі передувала цивільна. Приміром, по цивільній справі ухвалювалося судове рішення про екзекуцію ділянки землі в рахунок боргу, а коли приходив до боржника ексектор (судовий виконавець), щоб виконати цивільне судове рішення, між ними вибухав настільки гострий конфлікт, що переростав у кримінальний злочин, порушувалася кримінальна справа і відповідне провадження.

10.10.1901 р. був відданий до кримінального суду у Чернівцях Сімон Николайчук із с. Оршівців Кіцманського пов., бо він 12.09.1901 р. накинувся з сапою з погрозою вбити судового виконавця Юліана Ковердовича, який прибув, щоб передати за судовим вироком ділянку землі Петру Лобану в рахунок боргу 40 крон⁶⁵.

Чернівецький повітовий суд за борг у сумі 800 крон Домніки (Домки) Ончуленко, жительки с. Великий Кучурів біля Чернівців ухвалив вирок: для покриття боргу продати ділянку землі Д. Ончуленко. Купив її Лейба Насер. Коли 18.03.1904 р. прибув судовий виконавець Соломон Беркович з уповноваженим громадської ради і двома жандармами, щоб виконати судове рішення, Д. Ончуленко і її чоловік Партемій Ончуленко вчинили опір: чоловік словесний (обзивав усіх «рабівниками») і фізичний – завдав службовим особам стусанів, а Д. Ончуленко – словесний – обзивала всі австрійські власті і цісаря дошкульними, ганебними, нецензурними словами (типовими, широковживаними, українськими, бо німецької не знала). Їх обох арештували і порушили проти них кримінальні справи. Отже, виконання рішення цивільного суду привело до кримінального суду. 13.06.1904 р. Д. Ончуленко, матір 4 дітей ув'язнили на 3 місяці з 14 днями суворого режиму, П. Ончуленка – на довший строк⁶⁶.

12.01.1906 р. начальник Вашковецького повітового управління доповідав крайовому президенту: «17 грудня 1905 р.... житель Вашківців Михайло Князький у млині у присутності свідків Лейзера Брунвессера та Івана Бондуги сказав: «Податки не будемо платити. Наш цісар уже старий і не має розуму. Тримає з поляками і євреями. Треба у нього корону відібрати». М. Князький негайно був арештований і як кримінальний злочинець засуджений за образу цісаря на 4 місяці ув'язнення суворого режиму з голодом через кожних два тижні⁶⁷.

Селянин Степан Перверовський із с. Бабин Заставнівського пов. 12.11.1910 р. у коршмі Пінкаса Брокнера прилюдно назвав цісаря образливими словами «наш монарха – х...», за що негайно був арештований і відданий до кримінального суду⁶⁸.

Кіцманський повітовий суд у червні 1914 р. ухвалив судовий вирок у кримінальній справі про ув'язнення жителя с. Кисилева Георгія Бугая, який після повернення з Канади гостро критикував австрійську владу, цісаря з погордою обзивав нецензурними словами⁶⁹.

Деякі поміщики Буковини та їхні спадкоємці і через півстоліття не погоджувалися передати сільським громадам належні їм за реформою 1848 – початку 50-х рр. XIX ст. угіддя. Серед них – барон Олександр Стирча у с. Красна (нині Красноільськ) Сторожинецького пов. Після багатьох безуспішних цивільних судових процесів близько 300 селян цього села 10.04.1908 р. самовільно заволоділи частиною лісу барона О. Стирчі, яку вважали своєю, відділили її як «свою», прорубавши у лісі «межу», просіку довжиною 7 км і шириною 3 м. Але влада направила туди жандармів. 9 чол. було арештовано, заковано у кайдани і етаповано в Чернівці, серед них – один каліка і один старий. Жандармський ротмістр Е. Фішер (майбутній генерал-вбивця буковинців) заявив, що жандарми зразково виконали своє завдання. У відповідь на цю заяву один з очевидців у газетній замітці «З жандармської практики на Буковині» писав, що «під час короткої судової практики» (можливо, студент-практикант. – Авт.) переконався у зворотному. Так, на суді один із звинувачених відмовився від своїх

попередніх показань, бо, як він заявив, ці показання були «вбиті» з нього жандармами на попередньому слідстві. Інший обвинувачений заявив на суді, що свідком виступає жандарм, який фізично виливав на нього...»⁷⁰.

Перед Першою світовою війною суди Буковини практично щодня розглядали кримінальні справи і виносили вироки про покарання хлопців-призовників за ухилення від служби в австро-угорському війську: відчувалося наближення великої війни⁷¹.

Отже, деякі наведені штрихи стосовно судової системи Буковини і судочинства у зазначений період дозволяють констатувати, що ця система після революції 1848 р. в Австрії поступово реформувалася відповідно до тих суспільно-політичних змін, які відбувалися у Габсбурзькій монархії. Вона і далі була покликана сприяти зміцненню державної влади як в цілому в країні, так і її провінціях, якою була Буковина. Але мусила враховувати означені зміни, зокрема утвердження конституційного ладу.

Судова система стала окремою гілкою влади, що базувалася на відповідних кодексах. Сформувалася мережа судів з кадрами освічених юристів. Суди поступово відходили від абсолютизації карального ухилу в судочинстві, маючи на меті (у багатьох випадках формально) забезпечити правосуддя.

Але суспільство розвивалося, прозрівало, демократизувалося і вимагало подальших змін як у суспільно-політичному ладі, так і у судоустрої і судочинстві.

Одним із примітних проявів передвоєнного невдоволення суспільства були втечі від військової служби і образи особи цісаря й осіб правлячого дому, їхня десакралізація. А негайне судове кримінальне переслідування за це тільки підтверджували кризу довіри аборигенів до монархії, правлячого дому, до старого монарха, який не до кінця усвідомлював загрозливу міжнародну ситуацію і вів країну до великої війни з величезними людськими жертвами. Ті, що критикували у згаданий спосіб цісаря і його войовничу політику, підсвідомо, всупереч кримінальним судам, краще розуміли своїм «хлопським розумом» наслідки можливої світової бійні, ніж монарх на відході (через 2 роки). Бо не монарх

мав брати гвинтівку і на роки йти в окопи, а ті ніби «злочинці», яких судили.

¹Kaindl R.F. = Кайндль Р.Ф. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart = Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення / Пер. з нім. В.Ю. Іванюка. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005; Його ж. Geschichte der Bukowina. Dritte Abschnitt. – Czernowitz, 1898; Bidermann H.I. Die Bukowina unter österreichischer Verwaltung. 1775 – 1875. – Wien, 1876; Левицький К. Про права рускої мови. – Львів: Просвіта, 1896. – Ч. 197; Його ж. Про новий цивільний процес в Австрії. – Львів, 1895.

²Новосівський І.М. Нарис з історії права Буковини і Бессарабії. – Нью-Йорк, 1986; Буковина, її минуле і сучасне/ Під ред. Д. Квітковського, А. Жуковського, Т. Бринзана. – Париж-Філадельфія-Детройт, 1956; Жуковський А. Історія Буковини. – Частина 2. – Чернівці, 1993; Селянський рух на Буковині в 40-х роках ХІХ ст. Збірник документів / Упор. Ф. Шевченко. – К.:Держполітвидав, 1949.

³ Шевченко Ф.П. Лук'ян Кобилиця. З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині ХІХ ст. – К., 1958; Кульчицький В.С. Джерела права в Галичині за часів австрійського панування (1772 – 1918 рр. / Проблеми правознавства. Міжвід. наук. зб. Вип. 19. – К., 1971. – С. 42 – 50; Настюк М. Правовое регулирование деятельности органов самоуправления Северной Буковины в период австрийского господства (1861 – 1918) // Вестник Львовского ун-та. Серия юридическая. – Вып. 26. – С. 82 – 87.

⁴Никифорак М.В. Державний лад і право на Буковині в 1774 – 1918 рр. – Чернівці, 2000; Шиба О.М. Правовий механізм функціонування сойму Буковини (1861 – 1914 роки // Наук. вісник Чернівецького ун-ту. Серія правознавство. Вип. 1. – Чернівці, 1996. – С. 48 – 54; Городницька Л.В. Система судових органів Буковини (1774 – 1914 рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Вип. 12. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 92 – 103; Її ж. Кримінальне судочинство на Буковині (1774 – 1914 рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 19. – Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 19 – 30; Її ж. Цивільне судочинство в Буковині (1774 – 1918 рр.) // Економіка, управління, право. Зб. наук. праць. – Харків. – 1997. - №1. – С. 104 – 108; Її ж. Суд і судочинство на Буковині (остання чверть ХVІІІ– поч. ХХ ст.). – Автореф. дис. канд. історич. наук. – Чернівці, 2002.

⁵Буковина: Історичний нарис. – Чернівці, 1998; Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто) [Кол. монографія] В.М. Ботушанський, С.В. Біленкова, О.В. Добржанський та ін. За заг. ред. В.М. Ботушанського. – Чернівці, 2009; Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області: монографія / За заг. ред. Добржанського О.В., Круглашова А.М. Ярмистого М.В. – Чернівці, 2014; Буковина. – 2018. – 22, 28 червня, 23 серпня, 5 жовтня, 14 грудня. – 2020. – 20 серп.; Молодий буковинець. – 2019. – 25 липня, 29 серпня.

⁶Цьольнер Е. Історія Австрії / Пер. з нім. Р. Дубасевич, Х. Назаркевич, А. Онишко, Н. Іванчук. – Львів, 2001. – С. 387.

⁷Bucovina. – 1849. – 16 martie.

⁸Bucovina. – 1849. – 7 septembrie.

⁹Цьольнер Е. Вказ. праця. – С. 387.

¹⁰ Kaindl R.F. = Кайндль Р.Ф. Історія Чернівців... – С. 145; Hof- und Staats-Handbuch des Keisertums Österreich für das Jahr 1859. Dritter Teil. – Wien [ohne Date]. – S. 310 – 311; Bukowiner Haus-Kalender für das Jahr 1865. – Czerniwitz. [1865]. – S. 75.

- ¹¹ Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862 – 1871. – Lemberg, 1872. – S. 26 – 27.
- ¹² Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina. Dritte Abschnitt. – Czernowitz, 1898. – S. 30; Himka I. – P. Galicia and Bucovina: A Besearck Handbook. – About Western Ukraine. Late 19th and 20th Centuries. – Feberta, 1990. – P. 24.
- ¹³ Haus-Kalender für das Jahr 1875. – Czernowitz [1875]. – 124 – 126.
- ¹⁴ Czernowitzer Zeitung. – 1896. – 12. Februar; Буковина. – 1894. – 6 липня.
- ¹⁵ Czernowitzer Zeitung. – 1896. – 21. Januar.
- ¹⁶ Wassilko N. Rechenschafts-Bericht des Abgeordneten Nikolai v. Wassilko über seine Thätigkeit im Reichsrathe und Landtage in der Jahren 1898 bis incl. 1900. – Czernowitz, 1901. – S. 196 – 197.
- ¹⁷ Czernowitzer Tagblatt. – 1914. – 20. März.
- ¹⁸ Православний календар «Рускої бесіди» на рік 1902. – Чернівці, 1901. – С. 49.
- ¹⁹ Hauptbericht und Statistik... - S. 26; Czernowitzer Zeitung. – 1870. – 19. Juni; Bukowiner Rundschau. – 1896. – 8. Februar; Буковински Вѣдомости. – 1897. – 21 февраля.
- ²⁰ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 115. – Оп. 10. – Спр. 189. – Арк. 1; Буковина. – 1906. – 10 жовтня.
- ²¹ Worobkiewicz E. Die geographisch-statistischen Verhältnisse der Bukowina. – Lemberg, 1893. – S. 53 – 55; Буковинський православний календар на звичайний рік 1891. – Чернівці 1890. – С. 57 – 58.
- ²² Чернівецький університет. 1875 – 1995. Сторінки історії. – Чернівці, 1995. – С. 46; Czernowitzer Tagblatt. – 1914. – 16 Juni.
- ²³ Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie. Neue Folge. I Band. – Wien, 1856. – I Teil. – II Heft. – Tafel 4. – S. 73; Буковина. – 1906. – 26 січня.
- ²⁴ Die österreichisch – ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899. – S. 255.
- ²⁵ Кайндль Р.Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці, 2000. – С. 165, 166.
- ²⁶ Die Bukowina. Eine allgemeine Heimatkunde = Буковина. Загальне краєзнавство. Пер. з нім. Ф.С. Андрійця, А.Т. Квасецького. – Чернівці, 2004. – С. 143.
- ²⁷ Kaindl R.F. = Кайндль Р.Ф. Вказ. праця. – С. 134.
- ²⁸ Czernowitzer Zeitung. – 1874. – 25. Febr.; 1875. – 18. Aug.; 1877. – 17. Okt.; 1878. – 20. Aug.; 1879. – 21. Jan., 9. Mai; 1880. – 4. Dez.; 1881. – 5. Juni, 15 Juli; 1895. – 30. Okt.; 1896. – 25. Jan.; Bukowiner Rundschau. – 1898. – 23. Jan.
- ²⁹ Буковина. – 1912. – 3 березня.
- ³⁰ Буковина. – 1904. – 7 вересня.
- ³¹ Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie. Neue Folge. V Band. – Wien, 1871. – Tafel 5. – S. 3, 7; Czernowitzer Zeitung. - 1884. – 20. März; Буковина. – 1907. – 7 жовтня; ДАЧО. – Ф. 115. – Оп. 6. – Спр. 234. – Арк. 8, 29.
- ³² Скорейко Г.М. Населення Буковини за австрійськими урядовими переписами другої половини XIX – початку XX ст.: історико-демографічний нарис. – Чернівці, 2002. – С. 203.
- ³³ Буковина. – 1896. – 7 лютого.
- ³⁴ Скорейко Г.М. Вказ. праця. – С. 207; Bukowiner Rundschau. – 1896. – 9. Februar.
- ³⁵ Скорейко Г.М. Вказ. праця. – С. 207; Bukowiner Rundschau. – 1896. – 9. Februar.
- ³⁶ Буковина. – 1906. – 10 жовтня.
- ³⁷ Tafeln zur Statistik... I Band. – S. 20; Neue Folge. – II B., 1859. – S. 9; V B., 1871. – Tafel 5. – S. 3; Czernowitzer Zeitung. – 1870. – 27. Februar; Czernowitzer Zeitung. – 1883. – 30. März; 1896. – 2, 7. Februar; Буковина. – 1907. – 7 жовтня; Bukowiner Rundschau. – 1896.

7. Februar; Hauptbericht und Statistik... - S. 28; ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 11149. – Арк. 9; Ф. 115. – Оп. 6. – Спр. 234. – Арк. 8, 29; Оп. 1. – Спр. 2133. – Арк. 3; Czernowitzer Tagblatt. – 1914. – 14 Februar.

³⁸Czernowitzer Tagblatt. – 1914. – 14 Februar. (Плюс 1,6 тис. справ по Боянському повітовому суду).

³⁹ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 11149. – Арк. 9.

⁴⁰Скорейко Г.М. Вказ. праця. – 175.

⁴¹Див. примітку 35.

⁴²ДАЧО. – Ф. 115. – Оп. 2. – Спр. 31807. – Арк. 1, 11 – 14.

⁴³ДАЧО. – Ф. 115. – Оп. 2. – Спр. 31774. – Арк. 2 – 81.

⁴⁴ДАЧО. – Ф. 115. – Оп. 2. – Спр. 34694. – Арк. 1, 2, 18, 21.

⁴⁵ДАЧО. – Ф. 115. – Оп. 2. – Спр. 27917. – Арк. 24 – 228.

⁴⁶Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina.– Czernowitz, 1902. – IX Heft. – II Teil. – S. 7.

⁴⁷ДАЧО. – Ф. 115. – Оп. 2. – Спр. 27866. – Арк. 5 – 7.

⁴⁸ДАЧО. – Ф. 115. – Оп. 2. – Спр. 27915. – Арк. 14.

⁴⁹ДАЧО. – Ф. 115. – Оп. 2. – Спр. 28401. – Арк. 1, 7; Спр. 29017. – Арк. 1; Czernowitzer Tagblatt. – 1914. – 12. Apr.

⁵⁰ДАЧО. – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 1461. – Арк. 37, 88; Спр. 1246. – Арк. 14 – 15; Czernowitzer Tagblatt. – 1914. – 12. April; Буковина. – 1912. – 28 квітня, 1, 5, 12 травня.

⁵¹Буковина. – 1912. – 28 квітня, 1, 5, 12 травня.

⁵²Czernowitzer Zeitung. – 1883. – 30 März.

⁵³Mitteilungen des Vereines für Landes kulturim Herzogtume Bukowina. – Czernowitz, Jänner. – 1879.

⁵⁴Буковина. – 1907. – 7 жовтня; 1908. – 12 квітня.

⁵⁵Hauptbericht und Statistik... - S. 99.

⁵⁶Ibid.

⁵⁷Die Bukowina. Eine allgemeine Heimatkunde = Буковина. – С. 90 – 91.

⁵⁸Hauptbericht und Statistik... - S. 98.

⁵⁹Hauptbericht und Statistik... - S. 97, 100.

⁶⁰Czernowitzer Zeitung. – 1884. – 27. März.

⁶¹Czernowitzer Zeitung. – 1883. – 22, 23, 24. März.

⁶²Czernowitzer Zeitung. – 1883. – 24. März.

⁶³Ibid.

⁶⁴Österreichisches Justiz Statistik. Eine Handbuch für Justiz – Verwaltung. 1910. – Wien, 1913. – S. 225 – 298; Czernowitzer Zeitung. – 1884. – 27 März.

⁶⁵ДАЧО. – Ф. 115. – Оп. 3. – Спр. 2337. – Арк. 1.

⁶⁶ДАЧО. – Ф. 115. – Оп. 8. – Спр. 17. – Арк. 1 – 2, 18.

⁶⁷ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 9649. – Арк. 1, 3.

⁶⁸ДАЧО. – Ф. 115. – Оп. 3. – Спр. 1970. – Арк. 1.

⁶⁹ДАЧО. – Ф. 115. – Оп. 8. – Спр. 347. – Арк. 13, 42, 46.

⁷⁰Volkspresse. – 1908. – 28. Novembr.

⁷¹ДАЧО. – Ф. 115. – Оп. 8. – Спр. 192. – Арк. 1 – 3; Спр. 348. – Арк 7; Спр. 318. – Арк. 1 – 2; Оп. 3. Спр. 1965. – Арк. 4; Спр. 2723. – Арк. 7.

Габсбурги на Буковині – символи і реалії у зміцненні влади в краї

Впродовж 1774-1918 рр. Буковина перебувала у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії. З метою утвердження тут своєї влади австрійські імператори та інші представники Габсбурзької династії неодноразово відвідували приєднану провінцію та її головне місто Чернівці. Наслідком було не тільки зміцнення в краї цієї влади, але й певне стимулювання економічного та культурного розвитку міста, краю.

Габсбурги були однією з найбільш довговічних європейських монархічних династій (1282-1918 рр.), що правила в Австрії 636 років¹.

Одним з напрямків її діяльності в часи середньовіччя та й нового часу було розширення володінь Австрії в Європі внаслідок завоювань, «дарувань», обміну, передачі, викупу та інших способів територіальних придбань – всього 31 землі, міст з певним статусом тощо. На цьому шляху тривалих територіальних прирощень «трапилася» Габсбургам – Марії Терезії та її сину-співправителю Йосифу II ще одна, 25-та за рахунком «земелька» - Буковина (10 тис. кв. км), яку в 1774 р. зайняли після відходу російських військ австрійські війська, а у 1775 р. австрійська дипломатія умовила турків передати Австрії цю землю без війни².

У краї замість азіатського турецького абсолютизму встановився європейський (освічений), австрійський. Згодом внаслідок революції 1848 р. та реформ 60-х років XIX ст. монархія стала конституційною. Однак повноваження імператора із династії Габсбургів були ще досить широкими.

Уся держава і судова влада здійснювалася від імені австрійського імператора, усі державні службовці, судді, депутати усіх рівнів складали йому присягу на вірність. Він санкціонував (або відхиляв) усі імперські і крайові закони, затверджував (і звільняв) міністрів, губернаторів, визначав дати скликання парламенту і крайових сеймів (у т.ч. й Буковини), міг достроково припинити їх діяльність і призначити нові вибори,

призначав депутатів верхньої палати парламенту; санкціонував (або відхиляв) закон, який після 3-го читання не набрав у парламенті необхідної більшості; надавав титули, нагороджував орденами. Цісар був головнокомандувачем збройних сил, мав право оголошувати війну чи мир, укладати міжнародні угоди. Він ні перед ким не був відповідальним. Щорічні програми його дій оголошувалися ним у тронних промовах на початку роботи парламенту, де звучали його вислови: «мої народи», «мій уряд»³. Закінчуючи, наприклад, свій тронний виступ 19 червня 1907 р., Франц Йосиф I сказав: «З ласки Провидіння судилось мені панувати над двома поколіннями моїх народів. Турботи мого княжого уряду винагородила мені випробування любов і вірність моїх народів» [у викладі газ. «Буковина» 23.06.1907 р.].

Хоч у краї діяли повітові і крайове політико-адміністративні управління, громадське і крайове самоврядування, при невирішенні якихось складних питань на місці окремі громадяни, чи групи заінтересованих буковинців продовжували «шукати правду» у Відні, у цісаря, і їхали до нього. Однак якщо така зустріч не була узгоджена (а щодо самовільних ходоків так здебільшого й було) такого шукача правди, особливо селянина брали здебільшого під конвой і по етапу і відправляли додому. Їздили і депутації, наприклад, українська у 1906 р. щодо поділу Буковинської дієцезії на українську і румунську. Цісар обіцяв, але до Першої світової війни питання не було вирішено⁴.

За австрійським законом про громадські об'єднання і зібрання дозволялося критикувати всі органи влади, крім імператора. Присутній завжди на будь-яких зборах урядовий комісар при порушенні цього положення закону мав право негайно закрити збори, особливо при образливих висловах. (У Чернівецькому облдержархіві зберігається чимало донесень «Про образу його цісарської величності»). Англійський дослідник А.Дж. Тейлор зазначає: «Франц Йосиф скоріше дав би імперії загинути, ніж поділився хоча б частиною своїх повноважень з народом»⁵.

Відповідно імператор був також володарем Буковини, Чернівців. Серед численних його титулів (понад 50) значився і

«герцог Буковини» (звідки й назва провінції – «герцогство Буковина»). При звертанні до Буковинського сейму листовно писав: «Сейм мого дорогого воєводства Буковини»⁶. Цісар був одноособовим головним розпорядником великих капіталів Православного релігійного фонду Буковини.

Маючи немалу практику інкорпорації та певної інтеграції приєднаних територій, Габсбурги і тут, на Буковині, у її головному місті Чернівцях прагнули переконати аборигенів, що Буковина ввійшла до складу Австрії «на вічні часи» і що вони в різний спосіб (і батогом і пряником), будуть доводити і стверджувати своє право на цю землю.

Щодо «батоба» (придушення збройною силою протестних виступів буковинців у різний час), то про це уже згадувалося в історичних працях⁷. Варто нагадати, що той «батіг» у прикордонних Чернівцях був таки важкуватим. Крім поліції і жандармерії, тут концентрувалися, приміром, перед Першою світовою війною 59-а піхотна бригада, 41-й піхотний полк, 22-й піхотний полк крайової оборони, 10-й полк уланів, 33-й полк польової артилерії, 86-а піхотна бригада крайової оборони, міський гарнізон та ін.⁸.

Але вживалися й інші «пряникові» заходи, щоб привернути на свій бік мешканців цього «Berenland» («Ведмежого краю»), як полюбляли говорити австрійці. Це і відкриття шкіл, гімназій, університету, лікарень, театру, деяких підприємств, шляхів сполучення, комунальних об'єктів, запровадження основ самоврядування, підтримання національно-релігійної толерантності тощо. І все це робилося від імені правлячої династії і мало сприяти придбанню Габсбургами на Буковині певної до них прихильності, симпатій. Як пише Е. Прокопович, коли восени 1918 р. кінчалося на Буковині правління Австрії і вступали в край війська королівської Румунії, «українські селянки ставали на коліна перед пам'ятником Австрії... й молилися за те, щоб Австрія спустилася з небес і знову запанувала над ними!»⁹.

Представники правлячої монархії добре усвідомлювали, що одним із дійових впливів на свідомість населення приєднаних

територій є особиста з'ява перед ним монарха та більш-менш регулярне навідування до краю членів його численної родини, або хоча б «портретна» присутність. Зокрема, при складанні присяги дворянством і духовенством Буковини на вірність Австрії, Габсбургам 12 жовтня 1777 р. у Чернівцях у залі, де відбувалося це дійство, під балдахіном встановили портрети імператриці Марії Терезії і її сина-співправителя Йосифа II.

Вперше імператор (цісар) Йосиф II побував на Буковині, в Чернівцях 14-19 червня 1783 р., вдруге – 24-26 червня 1786 р., де йому було вручено багато прохань (Марія Терезія не була тут ні разу через зайнятість та багатодітність – мала 16 дітей). Зокрема, при відвіданні Буковини 1786 р. імператор Йосиф II переконався у слабкому її економічному й культурному розвитку. Тому дав розпорядження тодішньому військовому губернатору Буковини генералу Енценбергу повсюдно запровадити народні (початкові) школи з обов'язковим відвідуванням учнів, направити сюди вчителів з Угорщини і Семигороду, які володіли німецькою і румунською мовами. Молдавські (румунські) чиновники, які займали чимало посад в адміністрації краю, переконували цісаря, що тут живуть тільки молдавани і лише незначне число рутенів (русинів) живе в Русько-Довгопільському гірському околі (нині Путильський і частково Вижницький р-ни). За його ж розпорядженням 1784 р. нагляд за шкільними справами краю було покладено на Православну консисторію Буковини. Згідно з його розпорядженням через три роки було відкрито головну школу в Чернівцях і 9 тривіальних, а до 1790 р. їх кількість зросла до 32 і готувалося до відкриття ще 28. За його ж розпорядженням (через три роки) Буковину адміністративно включено до Галицької губернії, але окружне управління перебувало у Чернівцях¹⁰.

Слід, однак, зазначити, що через зайнятість Буковину більше відвідували не імператори, а т. зв. ерцгерцоги – титуловані так австрійські принци (титул існував з 1453 по 1918 р.). Так, 9-14 серпня 1788 р. під час війни Австрії проти Туреччини на Буковині, зокрема в Чернівцях, перебували ерцгерцог Франц, майбутній імператор і принц Фрідріх Йосіас,

які відправилися з Чернівців на Топорівці і далі під Хотин, де австрійці взяли в облогу Хотинську фортецю. За наказом цісаря Франца I від 5 серпня 1805 р. у Чернівцях збудовано 1-у державну гімназію, відкриту в 1809 р. У липні 1810 р. у Чернівцях побував ерцгерцог Райнер, брат цісаря Франца¹¹.

На початку серпня 1817 р. у Чернівцях перебував цісар Франц I зі своєю четвертою дружиною Кароліною. Він відвідав купця Йосифа Шимоновича і надав йому пожиттєвий стан дворянства за те, що той у 1808 р. взяв активну участь у формуванні корпусу для захисту кордонів Буковини проти польських „заколотників”. Побував він і у відкритій за його наказом гімназії в Чернівцях, оглянув усі класи, цікавився національним складом учнів, розпорядився, щоб з 1817/18 навч. року гімназія запрацювала у новозбудованому приміщенні і стала шестикласною.

У Кіцмані він відвідав різні заклади, у т.ч. й школу, відкриту ще 1 березня 1780 р. Побачивши, у якій жалюгідній халупі вона містилася, він наказав збудувати нову школу. Було виділено ділянку землі (неподалік збудованого пізніше костелу), до 1 вересня 1818 р. школа була готова (одна кімната на 90 учнів і житло для вчителя (2 кімнати, кухня, підвал)¹².

2-7 серпня на Буковині побував ерцгерцог Франц Карл, другий син імператора Франца (батько майбутнього цісаря Франца Йосифа) з метою інспекції. Перевіряв митну службу в Боянах, а у Чернівцях відвідав гімназію, римо-католицьку церкву, гірничі підприємства Манца у Пд. Буковині. Цікаво, що власник ресторану у Чернівцях І. Маєвський з цієї нагоди влаштував за 400 фл. бал, але ерцгерцог та й ніхто більше не з'явився, через що Маєвський зазнав втрат, добивався у влади компенсації, але безуспішно.

З 4 по 13 жовтня 1823 р. у Чернівцях перебував імператор Франц, який вів важливі переговори з російським імператором Олександром I, зокрема про ставлення до визвольної боротьби грецького народу проти Туреччини, до революційної боротьби в Іспанії. 2 липня 1826 р. Чернівці відвідав ерцгерцог Максиміліан фон Есте. З 8 вересня 1833 р. і впродовж кількох днів Буковину

відвідав ерцгерцог Фердинанд фон Есте, який побував у Кіцмані, Тарашанах, Сереті, Боянах, у Чернівцях завітав на нове стрільбище, в Народний сад.

15 – 17 вересня 1839 р. на Буковині вдруге побував ерцгерцог Франц Карл, зустрінутий 300 пострілами салюту з гармат. 22-25 травня 1843 р. на честь другого візиту ерцгерцога Фердинанда фон Есте на Горечі і в Народному саду було влаштоване народне гуляння, привезли навіть гуцулів, які танцювали народні танці, вимахуючи топірцями¹³.

Навідини високих гостей були для чиновної братії міста не тільки можливістю відзначитися старанністю, щоб просунути по службі, але й неабиякими клопотами. У таких випадках щоразу створювався комітет з підготовки зустрічі й прийому монаршої особи і свити, щоб забезпечити належне харчування, нічліг. Начальник пошти мав забезпечити проїзд високої особи через територію краю гарними кіньми і каретами з охайними візниками. Скрізь у прикрашених Чернівцях мав бути порядок: у кабінетах магістрату та інших служб, у шпиталі, у військових підрозділах, у тюрмі, на площах і вулицях, у Народному саду, вночі мало бути освітлення; поліція – одита у чисті однострої; у магазинах продукти (хліб, м'ясо та ін.) – тільки високої якості. Зрозуміло, що грошей магістрату на всі ці та інші заходи не вистачало, тому зверталися до власників підприємств «підтвердити свою любов і відданість Найвищому цісарському дому». Гроші здавалися спеціально створеному комітету з підготовки зустрічей, який вів суворий облік.

Проте усі ці відвідини досить численних представників династії Габсбургів викликали інтерес, відповідні приготування лише у місцевих владних структур і майже не становили інтересу для тисяч і тисяч феодално залежних селян-панщаників, корінних жителів краю. Лише після скасування панщини та інших феодалних повинностей під натиском революційних сил у 1848 р., зречення від престолу імператора Фердинанда 2 грудня того ж року і сходження тоді ж на престол 18-річного ерцгерцога Франца під іменем Франц Йосиф I (небожа Фердинанда) власті почали втягувати селян, ремісників у різні акції для зустрічі і

проводів монарших осіб, зокрема Франца Йосифа, який правив імперією 68 років і тричі побував на Буковині, у Чернівцях.

Вперше ці відвідини з великою помпою відбулися 21-25 жовня 1851 р., коли йому був 21 рік. Від Кіцманя до Чернівців вздовж дороги стояли через кожні 10 сажанів селяни з смолоскипами і освітлювали ввечері дорогу. На мості через Прут цісар і свита пересіли на коней і в'їхали в місто верхи. Було споруджено дві тріумфальні арки: одна біля церкви св. Параскеви, друга – де вул. Нового Світу (нині Т. Шевченка) пересікалася з вул. Семигородською (нині Головна). Цісар оглянув у Чернівцях військо, військовий і цивільний шпиталі, новозбудований (але ще не завершений) кафедральний собор, в'язницю, вечірні – освітлені Народний сад і місто (13 тис. ламп), стрільбище (і сам стріляв влучно), був на концерті, на народних гуляннях різних національних груп краю, дав зустрічний і прощальний бенкети, нагородив орденами 73 особи, у т.ч. 4 молдавських міністрів, три доби був у Радівцях на полюванні. При проїзді по Чернівцях обабіч стояли селяни, направлені з сусідніх сіл, учні, учителі, службовці, військові, духовенство різних вірувань. Покидаючи місто, сказав: «Буковина – гарний край і має добрих людей». 27-28 червня 1854 р. в Чернівцях побував ерцгерцог Карл Фердинанд¹⁴.

Друге відвідання Буковини Францом Йосифом відбулося 29 червня-4 липня 1855 р. у тривожний час: йшла Кримська війна, у Чернівцях «на всяк випадок» були зосереджені значні війська. І все ж були тріумфальні арки, цісар оглянув військовий шпиталь, органи влади, гімназію, військові частини, виставку продукції народного господарства, розташовану в ратуші, стрільбище (і стріляв), був на богослужінні в католицькій церкві, два дні у Радівцях на полюванні. Знову вздовж вулиць стояли люди. 4-11 серпня 1855 р. на Буковині побував ерцгерцог Карл Людвіг, брат цісаря. Відвідав Берегомет – над – Сіретом, Качику, Сучаву. У Чернівцях на його честь відбулися змагання зі стрільби. Був у римо-католицькому костелі на причасті¹⁵.

15-18 вересня 1880 р. Франц Йосиф втретє (і востаннє) відвідав Буковину, прибувши не кінними упряжками, а поїздом.

На станції Неполоківці його вітав найстаріший житель Буковини. На Чернівецькому вокзалі йому влаштовано величну зустріч. З вітальним словом виступив найбільш голосистий священник євангелістської церкви Йозеф Фроніус. При проїзді цісаря вверх до центру міста його обабіч вулиці вітали численно зібрані городяни. Біля костелу – тріумфальна арка. Цісар оглянув місто, яке вночі було яскраво освітлене, відвідав 24-й полк, усі церкви, у т.ч. кафедральний собор, вірменську церкву, синагогу, університет, хлопчачу, дівчачу, ремісничу і комунальну школи, резиденцію митрополитів, шпиталі, склозавод Фішера, залізничну станцію (нині Чернівці-Південна), завод сільгоспмашин і магазин Реддінгера, Путильсько-Ясинівський лісопильний завод, де його зустрічали робітники-гуцули, спостерігав роботу плотогонів. Побував також на виставі в театрі, на національних народних гуляннях в Народному саду, на стрільбищі, на полюванні в Радівцях, прийняв численні прохання громадян (приймав навіть на вулиці). При цих відвідинах українська делегація просила цісаря, щоб уряд відкрив українську гімназію в Кіцмані. Той обіцяв (але гімназія була відкрита аж у 1904 р. і то не чисто українська, а українсько-німецька). При від'їзді цісаря знову вздовж вулиць численно стояли городяни і селяни, ремісники, робітники, духовенство. На останній залізничній станції на Буковині його проводжало значне число людей. Монарх при цьому сказав: «Я беру з собою спогади про перебування на Буковині як найприємніші в моєму житті».

Через два дні 20 вересня 1880 р. у Чернівцях побував ерцгерцог Карл Людвіг, брат цісаря. 7-9 липня 1887 р. Чернівці відвідав кронпринц Рудольф, син цісаря. Біля тріумфальної арки поряд з костелом його вітав бургомістр А. Кохановський. Рудольф оглянув місто, побував у церквах, школах, шпиталях, на промислових підприємствах, в Народному саду, на стрільбищі, у торгово-промисловій палаті, на крайовій виставці. Ввечері на його честь відбувся факельний похід городян¹⁶.

Кожний приїзд представника династії Габсбургів викликав серед провідних національних таборів краю (німецького, румунського, українського, польського, єврейського) відповідні

приготування, помітне політичне пожвавлення, бажання сподобатися йому і, відповідно, щось випросити. Так, ще за два тижні до приїзду влітку 1887 р. на Буковину архікнязя Рудольфа було розроблено детально план його зустрічі, починаючи від залізничної станції Оршівці до Чернівців і далі у Південну Буковину, аж до Угорщини, сформовано національні делегації, які мали його вітати. Зокрема, до складу української делегації ввійшло 8 осіб: професори С. Воробкевич, С. Смаль-Стоцький, Є. Пігуляк, надучитель О. Попович, редактор О. Гординський-Федькович та ін. Під час самої зустрічі заплановано виконати спеціально підготовану українську привітальну пісню (слова О. Поповича, музика С. Воробкевича). Щоправда, високого гостя всі представники делегацій (у т.ч. й українці) вітали все-таки по-німецьки. Газета «Буковина» зазначила, що Рудольф цікавився русинами (українцями) і додала свої міркування: «Корона дуже добре розуміє велике політичне значення русинів у державі, уважає їх важною, потрібною інтегральною частию держави». Зрозуміло, що це було перебільшення, але заради такого випадку можна було й дещо похизуватися¹⁷.

Особливу увагу представники Габсбурзької династії приділяли війську, у т.ч. й на Буковині. Зокрема, патроном (покровителем) 41-го буковинського піхотного полку був архікнязь Євгеній. Перебуваючи 10 жовтня 1890 р. на Буковині, він здійснив огляд полку. А потім відвідав церкви, костели, митрополичу резиденцію. На багатьох об'єктах були вивішені державні прапори. При його відвіданні голярні (перукарні) сталася кумедна придибенція. Перукар, який взяв, кого голить, був страшенно схвильований. Руки у нього тремтіли, він зміг поглити тільки одну щоку, потім покинув зал, другу щоку доголив челядник цієї ж перукарні.

При складанні військової присяги новобранцями 41-го полку командир запрошував на цей акт когось із монаршої родини. Так, у травні 1895 р. при такій події біля Народного саду (нині – парк імені Т.Шевченка) був присутній поручик архікнязь Петер Фердинанд Габсбург.

Взагалі всі молоді чоловіки з Габсбурзького дому, особливо хто збирався йти по військовій кар'єрній драбині, мусив певний строк служити у якомусь полку на дійсній військовій службі. Цей же Петер Фердинанд Габсбург деякий час служив (формально) офіцером 41-го буковинського піхотного полку. Але ця «служба» була досить своєрідною. Він приїжджав на кілька днів у Чернівці, тут його гостинно зустрічали з музикою на залізничному вокзалі. На Винній горі давали залп з гармат (24 постріли), везли в 41-й полк, у 9-ту роту, до якої він був приписаний як командир, потім щедро пригощали, возили по місту на своєрідну екскурсію, а потім у величезні мисливські угіддя в Радівцях на полювання (з належним частуванням), повертались в Чернівці, ерцгерцог давав прощальний бенкет і знову проводили «зі служби» усім полком.

У кінці серпня 1897 р. архікнязь Райнер – командувач ландштурму інспектував у Чернівцях рівень військової підготовки вояків крайової оборони. З цієї нагоди ратушу в Чернівцях прикрасили численними прапорами¹⁸.

25-27 квітня 1901 р. у зв'язку з відзначенням 200-річчя 41-го піхотного полку (з 1853 р. він рекрутувався тільки з буковинців) у Чернівцях побував його давній покровитель ерцгерцог Євген, зокрема при освяченні нового прапора полку, закладанні фундаменту військового пам'ятника полеглим цього полку, відвідав стрільбище та ін. У комітет з підготовки зустрічі ерцгерцога Євгена входив також і проф. С. Смаль-Стоцький¹⁹.

У травні 1912 р. Буковину відвідав архікнязь Карл Франц Йосиф. 18 травня він відвідав у Чернівцях виставку-продаж «Крайовий базар», купив чимало виробів народних умільців, зокрема позитивно відгукнувся про діяльність жіночих товариств, які сприяють народним художнім промислам²⁰.

Коли помер цісар Франц Йосиф 21 листопада 1916 р., то на Буковині, в Чернівцях стояли російські війська після т. зв. «Брусиловського прориву» Першої світової війни. Російське командування заборонило тут богослужіння в церквах в пам'ять померлого австрійського імператора²¹.

Після Франца Йосифа імператором Австро-Угорщини став 29-річний Карл I Габсбург. Він теж відвідав Чернівці уже через

три дні після того, як російська армія покинула місто на початку серпня 1917 р. Прибув сюди автомобілем з Коломиї. Його вітали австрійські війська, які в черговий раз тільки що зайняли місто. У міській ратуші він прийняв багатьох прохачів, усім обіцяв допомоги і того ж дня покинув місто. У кінці 1917 р. Карл I знову перебував у Чернівцях, де численно його вітало духовенство та ін.²² Карл I був останнім імператором з династії Габсбургів, що побував на Буковині, у Чернівцях. (Зазначимо, що за 48 років входження Північної Буковини до складу СРСР жоден з перших керівників країни не відвідав цей край. А найвищий республіканський візитер 1949 р. М.Хрущов розпорядився знести в Чернівцях чудовий військовий пам'ятник).

Не залишалися непоміченими на Буковині, в Чернівцях й різні події (радісні чи трагічні) в родині Габсбургів. Так, у зв'язку з одруженням цісаря Франца Йосифа у 1854 р. в Чернівцях в канцелярії голови адміністрації краю в урочистій обстановці було встановлено портрет Франца Йосифа. Магістрат частував за свій кошт весь чернівецький гарнізон (1395 осіб).

З цієї ж нагоди у 1854 р. в Чернівцях засновано товариство допомоги бідним гімназістам імені Франца Йосифа і товариство допомоги бідним сиротам імені імператриці Єлизавети. Ці товариства діяли аж до розпаду Австро-Угорщини.

24 квітня 1875 р. з нагоди чергової річниці їхнього одруження у Чернівцях у Народному саду посаджено цісарський дуб.

За вказівкою крайових і повітових властей на Буковині щороку завжди відзначали день народження Франца Йосифа I (18 серпня). У всіх церквах, костелах, божницях відбувалася служба Божа за його здоров'я і за всю династію за участі чиновників усіх рангів, слалися у Відень численні поздоровчі листи, телеграми тощо²³.

Винятковою велелюбністю відзначалася місцева еліта при виповненні якогось із ювілеїв із тривалого (68 років) правління Франца Йосифа, не забуваючи знов-таки чогось попросити у «його апостольської величності». Так, у зв'язку з 40-річчям правління Франца Йосифа газета «Буковина» у номері за 28

листопада 1888 р. присвятила йому цілу першу сторінку з особливим акцентом на єдності українців Буковини з Австрією, з Габсбургами. «Се все витворило в нас сильне переконання, - писала вона, – що нашого народу й Габсбургів трону судьба все одна. Тому руский (тобто український. – Авт.) народ стояв, стоїть і стоятиме все вірно і непохитно при престолі Габсбургів і за цісаря добро і кров віддати радий... Надія руского народу – що й єму удасться добитись конституційними дорогами до мети: заняти між австрійськими народами приналежне йому правне становище»²⁴.

Не відставали у виливі почуттів любові до цісаря й румунські духовні і світські кола. Митрополит-румун С. Мораріу-Андрієвич як депутат крайового сейму, виступаючи там на початку липня 1880 р. з палкою промовою про відданість буковинців цісарю незалежно від розмовної мови, вніс пропозицію запросити його на Буковину під час його відвідання Галичини. Створено комітет з підготовки зустрічі цісаря²⁵.

Крайова влада збирала прискіпливо інформацію з місць про те, що, де зроблено на честь «круглого» ювілею за час правління цісаря, щоб мати для звіту: почато будівництво школи, лікарні, скільки видано грошей бідним із спеціальних фондів і т.п.

З особливою запопадливістю крайова преса ринулася у вир своєрідного змагання за те, хто краще висвітлить піввіковий ювілей правління Франца Йосифа, що відмічався 2 грудня 1898 р.

Українська газета «Буковина» теж систематично друкувала матеріали з цієї тематики. Так, у номері за 2 грудня 1898 р. вона на першій сторінці вмістила портрет Франца Йосифа і матеріали про його діяльність, тобто що він зробив за 50 років правління: брав участь у придушенні угорської революції 1849 р., об'їхав у 1848-1849 рр. усі провінції і землі, у т.ч. проїздом й Буковину, заклав камінь у фундамент будови у Львові «Руского (українського. – Авт.) Народного дому» 25 квітня 1851 р., подарував під нього землю і чималу суму грошей, заявивши: «Тут я межі моїми вірними русинами» (бо помагали придушувати революцію 1848-1849 рр., створили український батальйон); видав конституції: 4 березня 1849 р., 26 лютого

1861 р., 21 грудня 1867 р.; наказав військам зайняти Боснію і Герцеговину і т.д. Окремо виділялися «цісарські милості» для Буковини: 1849 р. створено окремий коронний край Буковину; у 1850 р. засновано «справедливі» податкові служби; у 1855 р. створив повітові управління, поділені у 1868 р. на адміністративні і судові, крайове управління і крайовий суд і збільшено кількість церковних парафій; у 1863 р. Чернівецького владику підвищено до рівня архімандрита, а згодом – і митрополита; у 1848 – 1898 рр. кількість шкіл зросла з 50 до 340 (у т.ч. 150 українських); засновано середні школи і університет і запроваджено для студентів стипендії імені Франца Йосифа і т.д. У висновку газета підкреслювала: «То всьо, що зділав цісар наш для русинів на Буковині, можна висказати сими словами: цісар Франц Йосиф збудив, освітив і спас руский нарід на Буковині. Тому то й доки жити буде яка щира руска душа на Буковині, не згасне в ній безгранична вдячність для монарха і его світлого дому»²⁶.

До 50-річчя правління Франца Йосифа чернівецькими авторами було підготовлено і видано кілька солідних монографій з історії та краєзнавства Буковини, які не втратили свого науково-пізнавального значення й понині (частина перекладена у наші дні українською)²⁷.

Не залишалися непоміченими і різні події (радісні чи трагічні) в родині Габсбургів з відповідним трактуванням. Так, під час вінчання у липні 1890 р. архікнягині Марії-Валерії з архікнязем Францем Сальвадором більшість сільських громад Буковини (очевидно, за чиймось «цінним» нагадуванням) надіслали монаршому дому вітальні адреси. Більше того, до крайового управління Буковини прибули національні делегації для відповідного поздоровлення, у т.ч. українська: В. Волян (голова), С. Винницький, Ом. Попович, депутат І. Тимінський. А коли у жовтні 1890 р. закінчилася сесія Буковинського сейму, його голова вважав за потрібне серед найважливіших прийнятих законів, рішень, постанов, ухвал згадати про надіслане поздоровлення монаршим молодятам і ще раз висловити привітання «від усього буковинського населення»²⁸.

Крайові власті, певна частина населення краю, як також місцева преса щиро співчували родині Габсбургів, у якій неодноразово відбувалися різні трагічні випадки. Зокрема, після того, як 10 вересня 1898 р. на березі Женевського озера була підступно вбита безумцем-анархістом Луїджі Луччені імператриця Елізабет, газета «Буковина» 14 вересня всю першу сторінку присвятила небіжці й висловила глибоке співчуття цісарській родині. Через тиждень виконавчий комітет Буковинського крайового сейму заснував благодійний фонд її імені. У пам'ять про покійну у всіх церквах Буковини відслужили поминальні молебні²⁹. Сумовито-стримано коментувала преса й самогубство кронпринца Рудольфа.

Габсбурги були покровителями багатьох релігійних, освітньо-культурних закладів, військових частин. Так, у 1850 р. цісар був покровителем православних церков у 90 населених пунктах Буковини, хоча сам був католиком³⁰.

Зрозуміло також, що у всіх державних, урядових установах і закладах на найбільш видних місцях завжди висіли портрети цісаря.

Мабуть, найбільш впливовими акціями з боку цісаря чи членів його родини, що породжували у свідомості краян певні симпатії до Габсбургів, були їхні неодноразові пожертви на школи, церкви, лікарні, громади, а особливо окремим особам, що потерпіли чи то від повені, чи пожежі, чи масового захворювання. Приміром, Франц Йосиф при відвіданні у 1851 р. Чернівців пожертвував міській бідноті 1500 флоринів. Влітку 1889 р. внаслідок повеней постраждали сотні селянських господарств краю на загальну суму 205 тис. фл. Як допомогу цісар видав потерпілим 3 тис. фл. У липні 1890 р. Франц Йосиф пожертвував на будівництво школи в с. Зеленів Кіцманського пов. 80 фл. Внаслідок великої пожежі 17 квітня 1892 р. в с. Боянах Чернівецького пов. згоріло 35 хат. Загальна шкода становила 28 тис. фл. Франц Йосиф надав допомогу погорільцям у сумі 1 тис. фл. Влітку 1897 р. від повеней сильно постраждали населені пункти Вижницького пов. – всього на суму 600 тис. фл. Цісар надав допомогу в сумі 5 тис. фл. і т.д.

Зазначимо, що цісарю ці та інші пожертви було звідки надавати. Адже у його володінні на початку ХХ ст. у різних місцевостях імперії було 149037 га землі, у т.ч. 43 тис. га орної, 80 тис. га – лісів, 19 тис. га – луків і пасовиськ, 575 га – садів і виноградників та ін. Він мав також у власності 2 цукроварні, 111 гуралень, чимало цеглень, млинів. Річні його прибутки сягали понад 23 млн. крон³¹ (11,5 млн. фл., або 19,3 млн. нім. марок).

Імена з династії Габсбургів наполегливо вкарбовувалися у назви (і пам'ять, свідомість чернівчан) різних закладів, громадських об'єднань, споруд, місцевостей, площ, вулиць тощо, хоча раніше декотрі уже мали якісь назви, тобто перейменовувалися. Приміром, закон № 40 від 31 березня 1875 р. про відкриття Чернівецького університету імператор підписував як про заклад імені Франца Йосифа, тобто свого імені «Francisco – Josephina», виділив для нього 6 іменних річних стипендій (імені Франца Йосифа) по 300 гульденів кожна (звичайна – 105 гульд.), яка визначалася за конкурсом і затверджувалася самим Францом Йосифом (міг і не затвердити)³². Іменами імператорів та членів родини Габсбургів були названі: вулиці Чернівців: ерцгерцога Євгена (нині Садова), ерцгерцога Карла (нині вул. Аксенина), цісаря Франца (нині вул. 28 червня), його дружини Кароліни, вул. Стефанії (вдови по герцогу Рудольфу), вул. Софії (нині вул. Чорноморська), вул. імператриці Марії Терезії (нині вул. Челюскинців), імператора Йосифа (нині вул. Українська) та ін.; площі – Рудольфа (нині пл. Філармонії), Єлизавети (нині пл. Театральна), Фердинанда (нині в районі вул. Шевченка і ринку Центрального); висота Габсбургів, названа у зв'язку з 600-річчям правління династії Габсбургів у 1882 р. і встановлено там же у 1888 р. пам'ятний знак з двоголовим орлом на честь Франца Йосифа (нині центр дозвілля дітей та юнацтва парку ім. Ю.Федьковича, вул. Главки, 20); площа і парк імені Франца Йосифа (нині сквер перед 14-м корпусом університету); дитяча лікарня імені Франца Йосифа; казарми імені: ерцгерцога Альбрехта (нині по вул. Головній, 119); ерцгерцога Євгена (нині по вул. Садовій, 5) і ерцгерцога Райнера (нині по вул. Героїв Майдану, 41, госпіталь) та ін.³³

У 1904 р. в Чернівцях засновано «Ювілейну народну школу для дівчат імені Франца Йосифа I» і таку ж «Ювілейну народну школу для хлопчиків імені Франца Йосифа».

Ще з початку 60-х рр. XIX ст. у Чернівцях почало діяти страхове товариство імені Карла Людвіга Габсбурга (брата Франца Йосифа).

9 листопада 1875 р. у Чернівцях було засновано безплатну їдальню для бідних, бездомних людей, що носила назву принцеси Стефанії. Офіційна її назва була така: «Перша чернівецька спілка народної кухні імені кронпринцеси Стефанії». Її членами у 1895 р. було 342 чол. заможних людей, які постачали для неї необхідні продукти³⁴.

У Чернівцях діяло кафе «Габсбург». У 1908 р. в Чернівцях відкрито філію страхового товариства «Гізеля» (за іменем архікнягині Гізелі)³⁵.

Цій же меті – утвердженню авторитету, поваги, постраху й пошани до монарха і монарших осіб, усієї Габсбурзької династії, зміцнення у свідомості людей історичної пам'яті, прищеплення чернівчанам, буковинцям слухняності, покори владі служили і ті пам'ятники, які встановлювалися на Буковині, зокрема у Чернівцях на честь Габсбургів в останній чверті XIX – на початку XX ст. Першим і найбільш виразним щодо впливу на свідомість «вдячних» буковинців, чернівчан за приєднання до «матері-Австрії» був пам'ятник «Австрія» у вигляді монументальної жіночої фігури на високому постаменті, встановлений у 1875 р. у Чернівцях до 100-річчя приєднання краю до Габсбурзької імперії. Він був встановлений на площі, яка раніше називалася «Кримінальна» (бо поряд тюрма), «Дров'яна», а з 1875 р. – площа Австрії. Символічно (у плані зміцнення влади), що пам'ятник був розташований на рівній відстані від крайового управління і... міської тюрми (пам'ятника давно нема, а тюрма є й нині, де діє з 1821 р., хоча обіцяють її перекваліфікувати).

Другий пам'ятник встановлено цісарю Францу Йосифу I у 1888 р. до 40-річчя його правління у вигляді чоловічої фігури на весь зріст у похідних обладунках на високому постаменті біля

будинку Стрілецького товариства, де цар колись, 22 жовтня 1851 р. влучно стріляв у тирі (нині тут ресторан, вул. О.Гузар, 2).

У 1903 р. у Чернівцях було встановлено погруддя царю Йосифу II, у 1910 р. перенесене у новозбудований Німецький дім (нині – вул. Кобилянської, 53.).

У 1908 р. до 600-річчя правління династії Габсбургів у парку «Домінік» (нині парк імені Ю.Федьковича) встановлено пам'ятник у вигляді «Царської скелі» з барельєфом Франца Йосифа I. Останнім «габсбурзьким» пам'ятником у Чернівцях було встановлено у 1911 р. чудовий «сидячий» пам'ятник «Елізабет» – дружині Франца Йосифа I. (нині – сквер на Соборній площі, перед 14-м корпусом ЧНУ)³⁶. Це копія віденського пам'ятника, який і нині є у Відні.

У комплексі з іншими факторами ці пам'ятники відігравали, як можна догадуватися, для влади певну роль. Щоправда, можна і не гадати, а знати напевне із слів простого селянина – одного з очевидців й ініціатора подібної події. Так, при відкритті пам'ятника царю Францу Йосифу 10 жовтня 1909 р. у с. Погорілівка Заставнівського пов. заможний газда Олекса Рудан у своєму виступі після висловленої любові до монарха закликав присутніх селян «не пробувати плисти проти води» (так передала це газета «Буковина» 21.10. 1909 р.)³⁷. І хоч від Погорілівки до Дністра майже 10 км, присутні на урочистостях селяни (можливо, й нащадки Л. Кобилиці) добре зрозуміли, що значить «не плисти проти води».

Суворі репресії австрійської влади під час Першої світової війни проти місцевого українського і румунського населення значно підірвали довір'я до Габсбургів, тим більше кам'яних, бетонних, навіть мармурових.

Всі ці пам'ятники після 1918 р. румунською владою були знесені. До речі, так само і всі румунські пам'ятники з часом були знесені радянською владою, а радянські пам'ятники тоталітарного характеру після 1991 р. були прибрані українською владою. Формально – війна пам'ятників, фактично – війна непримиренних супротивників, систем влади і поколінь, війна пам'ятей, яка й понині негативно впливає на єдність суспільства.

Отже, ці своєрідні «габсбурзькі топоніміки і монументалізація» мали своєю метою зміцнити у свідомості городян і селян прихильність, відданість, вірність Габсбурзькій династії. Загалом ці риси були притаманні більше німецькому і єврейському населенню, і у меншій мірі – українському й румунському сільському населенню. Особливо вони сильно похитнулися під час Першої світової війни, коли габсбурзький режим застосував проти українців суворі репресивні заходи. Тож коли восени 1918 р. розпадалась Австро-Угорщина, українці краю, у т.ч. й городяни, на Буковинському народному вічі у Чернівцях 3 листопада 1918 р. вирішили приєднатися до новоствореної Західноукраїнської держави і висловили бажання приєднатися до Великої України³⁸, тобто покинути Габсбургів.

Зазначимо, що останнім (і найбільш дивовижним) з Габсбургів побував на Буковині архікнязь Вільгельм Габсбург. 9 жовтня 1918 р. він разом з Січовими стрільцями як їхній командир прибув у Чернівці, відступаючи з України. Це єдиний з усіх Габсбургів, який вивчив українську мову ще до війни, говорив з Січовими стрільцями їхньою мовою, писав вірші українською мовою як український поет Василь Вишиваний. Він зупинився в апартаментах крайового управління. Газета «Буковина» писала 18 жовтня 1918 року: «Нема такого українського січового стрільця, який не був би свідком того, як особа архікнязя Вільгельма через свою сердечну звязь, що лучить принца з нашим народом, надає нашим добровольцям того полету, що в цих важливих хвилях нас підносить і надає українському загалові сили і завзяття»³⁹.

Редакція цієї газети взагалі вважала, що в умовах боротьби народів Австро-Угорщини восени 1918 р. за своє національне самовизначення найкраще було б об'єднати всі українські землі цієї імперії в один коронний край з широкою національною автономією на чолі з архікнязем Вільгельмом Габсбургом. Після взяття українцями 1 листопада 1918 р. влади у Львові ерцгерцог Вільгельм умовив Січових стрільців негайно відправитися поїздом з Чернівців на захист Львова. Вільгельм Габсбург став полковником армії УНР, дипломатом⁴⁰.

Після поразки Австро-Угорщини у Першій світовій війні Установчі збори Австрійської республіки ухвалили закон про позбавлення Габсбургів усіх прав, майна та про вигнання їх за межі Австрії як причетних до розв'язання цієї кровопролитної війни. Тільки у 1963 р. Отто Габсбургу – спадкоємцю австрійського престолу був дозволений в'їзд в Австрію⁴¹.

Також і на землю Буковини 89 років не ступав жоден нащадок Габсбургів. Але часи міняються. Більш-менш обізнані кола чернівчан знали про існування Отто фон Габсбурга – сина останнього австрійського імператора Карла I, внука Франца Йосифа, оголошеного спадкоємцем престолу в 1916 р. у віці 4 років. У вигнанні він згодом, у 1979 – 1999 рр. був депутатом Європейського парламенту. Публіцист, мислитель, президент «Панєвропейського союзу». У 1975 р. написав передмову до книги про Чернівецький університет, видану в Мюнхені в 1975 р. до 100-річчя його заснування. У ній він висловив слушну думку про те, що старий дух в університеті продовжує жити і що Буковина колись буде вільною⁴².

У передмові до іншої книги «Чернівці. Місто на зламі епох», видану в Мюнхені 1988 р., Отто фон Габсбург знову веде мову про Чернівецький університет. Високо оцінює роль К. Томащука в його заснуванні, позитивно оцінює діяльність університету в австрійські часи, його роль у вихованні й підтриманні національної і релігійної толерантності, критично ставиться до системи навчання в університеті в радянський період. Більш широко у філософському плані він високо цінує досвід міжнаціональної толерантності мешканців Чернівців у австрійські часи, вважає, що це може бути прикладом інтеграційних процесів для європейців⁴³.

І ось 20-21 червня 2007 р. 94-річний Отто фон Габсбург побував у Чернівцях. Він відвідав муздрямтеатр, художній музей, міськраду, університет, міську дитячу лікарню, яка носила колись ім'я Франца Йосифа, синагогу, побував на богослужінні у римо-католицькій церкві, зустрівся з 95-річним письменником Йосипом Бургом, представниками національно-культурних товариств краю, побував на дружній вечірці у кафе-театрі

«Гердан». Гідно оцінивши внесок доктора Отто фон Габсбурга у світову історію та європейську політику (він 20 років був депутатом Європарламенту), вчена рада Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича присвоїла йому звання Почесного доктора. Високому гостю було вручено також членський квиток чернівецького австро-німецького товариства. У своїй промові у міськраді Чернівців він відзначив, що Чернівці давно належать до Європи. Більше того, наголосив він, Європі є чому повчитися у цього міста. Адже коли різні народи об'єднуються у Євросоюз, вони тільки вчаться мирним міжнаціональним та міжконфесійним стосункам, а у цьому місті це все вже було. Не потрібно тільки забувати. (Чи не ці приємні слова останнього живого династичного Габсбурга в Чернівцях і відповідна передювілейна ейфорія 600-річних Чернівців спонукали міськраду наступного 2008 р. встановити в місті суперечливий пам'ятник колишньому цісарю Францу Йосиву як вдячність за сприяння розвитку міста, єдиний у світі пам'ятник цьому цісарю після 1918 р.). Виступаючи перед вченими університету, Отто фон Габсбург сказав: «Я з дитинства знав, що Буковина – це благословенна земля. І сьогодні я переконаний, що Чернівці саме те місто, завдяки якому Україну вітатимуть у Євросоюзі. Бо Європа не буде справжньою Європою, якщо на прапорі європейської спільноти не засяє українська зірка»⁴⁴.

Отже, і останній із Габсбургів, який побував у Чернівцях, але не як монарх – імператор, а видатний Європеець, противник імперій, прихильно поставився до чернівчан, буковинців, нагадав про традиційний феномен буковинської міжнаціональної толерантності і додав їм здорового оптимізму в їхніх євроінтеграційних устремліннях.

Цієї думки він дотримувався до кінця свого 98-річного життя. У зв'язку з його смертю 4 липня 2011 р. Чернівецька міська рада надіслала у Відень листа – співчуття рідним і близьким, підкресливши: «З його кончиною світ став біднішим на ще одного великого гуманіста та європейця»⁴⁵.

Його тривале змістовне життя – переконливий приклад змін у свідомості європейців за останні сто років. Народившись у сім'ї

династії Габсбургів (12.11.1912 р.), причетної до підготовки, розв'язання і ведення Першої світової війни, один з її нащадків закінчив життя переконливим прихильником миру і послідовним його пропагандистом.

¹ Цьольнер Е. Історія Австрії Пер. з нім. Р.Дубасевич, Х. Назаркевич, А. Онишко, Н. Іваничук. – Львів: Літопис, 2001. – С. 115.

² Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (З давніх часів до середини ХХ ст.) /За заг. ред. В.М. Ботушанського. – Чернівці:Рута, 2005. – 744 с. – С. 169 – 245.

³ Василевский Л.М. Австро-Венгрия. Политический строй и национальные вопросы. – С.- Петербург, 1906. – С. 15 – 16.

⁴ Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с. – С. 370 – 371.

⁵ Тейлор А.Дж. П. Габсбурзька монархія 1890-1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ – Класика, 2002. – 268 с.

⁶ Буковина. – 1898. –30 груд.

⁷ Буковина: історичний нарис / Відп. ред. В.М. Ботушанський. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с. – С. 3, 93 – 94, 107, 145,208.

⁸ Czernowitz. Ein Stadt im Wandel der Zeit. Mit besonderes Berücksichtigung ihres deutschen kulturellen Lebens. – München / Stuttgart, 1988. – 209 S. – С. 23 -24; Termin – und Wohnung-Anzeiger von Czernowitz. – Czernowitz,1905. – 338 S. – С. 15.

⁹ Прокопович Е. Кінець австрійського панування на Буковині. – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – 69 с. – С. 47.

¹⁰ Kaindl R.F. = Кайндль Р.Ф. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart = Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення. Переклад з нім. В.Ю. Іванюка. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 330 с. – С. 72 – 73; Die Bukowina. Eine allgemeine Heimatkunde. – Czernowitz, 1899 (Буковина. Загальне краєзнавство. Пер. з нім. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – 488 с. – С. 395 – 396.

¹¹ Кайндль Р.Ф. Вказ. праця. – С. 74; Die Bukowina... - С. 13.

¹² Czernowitz. Eine Stadt... - S. 84; Czernowitzer Zeitung. – 1880. – 15 Aug.

¹³ Кайндль Р.Ф. Вказ. праця. – С. 80 – 89.

¹⁴ Кайндль Р.Ф. Вказ. праця. – С. 100 – 104.

¹⁵ Кайндль Р.Ф. Вказ. праця. – С. 105 – 107.

¹⁶ Czernowitz. Eine Stadt... - S. 84; Czernowitzer Zeitung. – 1880. – 15 – 21 Sept.; 1896. 1. Sept.; Кайндль Р.Ф. Вказ. праця. – С. 115 – 117 – 19.

¹⁷ Буковина. – 1887. – 28 чар., 13 серп.

¹⁸ Буковина. – 1890. – 23 жовт., 6 лист.; 1895. – 9 трав.; 1896. – 17 жовт.;1897. – 1 жовт.

¹⁹ Кайндль Р.Ф. Вказ. праця. – С. 120; Буковина. – 1901. - №43.

²⁰ Нова Буковина. – 1912. – 19 трав.

²¹ Костецький К. Хроніка парохії греко-католицької в Чернівцях від її основаня аж до часу біжучого. – Чернівці, 1912 [1917]. Рукопис. – 179 с. – С.158.

²² Gronich I. Album von Czernowitz. – Cernăuți, 1925. – 42 S. – С. 31; Czernowitz. Eine Stadt... - S. 6;

²³ Кайндль Р.Ф. Вказ. праця. – С. 104; Czernowitzer Zeitung. – 1888 – 28 лист; 1891. – 8 жовт.; Czernowitzer Tagblatt. – 1914. - 29 квіт.

²⁴ Czernowitzer Zeitung. – 1880. – 3. Aug., - 1890. – 4. Juli.

²⁵ Буковина. – 1888. – 13 груд.; 1898. – 2 груд.

- ²⁶ Die Bukowina. Eine allgemeine Heimatkunde. – Czernowitz, 1899 / Буковина. Загальне краєзнавство. Пер. з нім. А.С.Андрійця, А.Т. Квасецького. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – 488 с. / Наук. ред., передмова [с. 8 – 30] В.М. Ботушанського; Die österreichisch – ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899. – 532 S.
- ²⁷ Буковина. – 1890. – 31 лип.; 23 жовт.
- ²⁸ Буковина. – 1898. – 14, 20, 23 жовт.
- ²⁹ Schematismus der griechisch-orientalischen Bukowinaer Diocese für das Jahr 1850 – Czernowitz [О.Д.]. – 85 S. – С. 35 – 40.
- ³⁰ Кайндль Р.Ф. Вказ. праця. – С. 103; Буковина. – 1889. – 12, 26 вер.; 1890. – 3 лип.; 1898 – 23 бер.; 1906.- 21 січ.; 1909.- 31 січ; Bukowinaer Rundschau (Чернівці). – 1892. - 21 April.
- ³¹ Чернівецький університет. 1875 – 1995. Сторінки історії / Відп. ред. В.М. Ботушанський. – Чернівці: Рута, 1995. – 208. – С.10.
- ³² Кайндль Р.Ф. Вказ. праця. – С. 244.; Czernowitz. Eine Stadt... - S. 196 - 199; Worobkiewicz E. Die geographisch – statistischen Verhältnisse der Bukowina. – Lemberg, 1893. – 116 S. - С. 66.
- ³³ Czernowitz. Ein Stadt...; Bukowina. – 1862/ -20 Mai; Ботушанський В. Благодійництво – справа глибоко гуманна (про допомогу знедоленим у Чернівцях у 70-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст.) // Видатні науковці Чернівецького університету, Р.Ф. Кайндль. Матеріали V міжнарод. наук. конф. «Кайндлівські читання», 16 – 17 травня 2008 р. – Ч. 1. – Чернівці: «Прут». 2008. – 180 с. – С. 9 – 11; ; Czernowitzer Zeitung. – 1875 – 1910; Буковина. – 1908. – 28 лют.
- ³⁴ Заполовський В., Осачук С., Шевченко Н. Пам'ятники Чернівців. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – 78 с. – С.14 – 23.
- ³⁵ Буковина. – 1909 . – 21 жовт.
- ³⁶ Буковина. – 1918 . – 10 лист..
- ³⁷ Буковина. – 1918 . – 18 жовт.
- ³⁸ Буковина. – 1918 . – 18 жовт.; Прокопович Е. Вказ. праця. – С. 41; Осташко Т.С. Габсбург – Лютрінген Вільгнльм фон / Е і І. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 2. – С. 9: Вільгельм Габсбург. Мемуари // Бажаємо до України. Змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914 – 1921 рр.). – Одеса: «Маяк», 2008. – 1168 с. – С.1039.
- ³⁹ Цьольнер Е. Вказ. праця. – С. 528.
- ⁴⁰ Alma mater Francisco Josephina. – München, 1975. – 428 S. – С. 7.
- ⁴¹ Czernowitz. Ein Stadt... - S. 4 – 6.
- ⁴² Буковина. – 2007. – 22 чер.
- ⁴³ Буковина. – 2011. – 7 лип.
- ⁴⁴ Там само; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича – 145: кол. монографія / Гол. ред. Р. Петришин. – Чернівці: Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. – 392 с. – С. 388.
- ⁴⁵ Буковина. – 2011. – 7 лип.

ДОДАТКИ

*Із скарг членів громади Розтоки
на неправомірні дії громадського голови
Андрія Матіоса*

Високий Вудія красний
в Персидьсах.

Тимчаски мені ради прелазуцкой і
новаруцкой в Тимовнах уваромьса до Високо-
ко красного Вудія для востанова Тубовану
із слідуного прелазу:

Але рік мисув від часу, наші мисри-
мийє ради прелазуцкой в Тимовнах обираєт са
мисриє і законного уварованя. Мисно мого
збираник Андрия Мамисє до миср не мисрєт
висторит для ради прелазуцкой і абачит са, що
миср миср року нас без вистору уваруваня і по-
ред се стараєт са розпорядити і рилити у.к.
Тимаромьса лайшого і мисриє зриваня і в
мисриє мисриє і друга мисриє мисриє до мисриє
мисриє і мисриє мисриє у.к. Тимаромьса і Вуді-
ю красного:

Тимчаски мені прелазуцкой уваруваня мисриє
мисриє і рилити мисриє мисриє і мисриє
мисриє в прелазуцкой мисриє, акі мисриє мисриє
мисриє на мисриє, мисриє мисриє мисриє мисриє
мисриє мисриє мисриє і мисриє мисриє прелазуцкой.
Тимчаски мені в слідуного ро-
ду:

наш публічний і юридичний справник
випише збірник промови грамоти.

В виду того що ніде немає
ни старшим всі товариств і не має
де української промови Вишній Вулиця Кра-
шній в частині розв'язати ради української
в Ростоках і пошукати терміни, щоб
би мати зараз повна імена імена всіх наш
успіхом збірника і промови як най
шкоро вибори для ради української.

Ростоки, 10. жовтня 1904 року.

Ради ради української:

+ Мекета Дмитро

Георгій Іванович
Микола Гуцолов

Іван Момка Іван

Николай Фіргук

Марко Хімченок

Антоніан Алекс

Іван Дієв

Николай Дієв

Стефан Петрик

Стефан Господарик

Товариств всі:

сава Кирла
Іван Шпак

Модьдак
Іван Момка

КАСА ПОЖИЧКОВА І ШАДНИЧА ДЛЯ

громади Ростік,
стос. зареєстроване з необмеженою порукою

Іван Момка

Іван Різун
СПОЖИВНЕ ТОВАРИСТВО

"ВЗАЇМНА ВИГОДА"
зареєстроване стосовно з обмеженою порукою

Іван Петрик
Микола Гуцолов

До
Зиділу Краєвого
в Мернівцях

У жовтні 1908 року донесли члени старшини Товариств: "Січ", "Аска", "Італія", "Згайман Зілоди" і члени ради громадської в Госточках до Хваленого Зиділу Краєвого і до ц.к. Травительства про всілякі надзусиття теперішнього двірника Андрия Матіоса, який через 30 літ свого урядованя допровадив громаду до економічної руйни. Мимо того, що щорічно ухвалюваний прелімінар виказував все поважну надвирьку приходів, мимо того, що в приходах прелімінара не узгоджено нікого приходів з групів громадських, які могли виносити річно до 500-600 ж, громада зайшла в великі дови, хоть не мала зрадних надвирьку видатків. Де двірник дівив ці гроші, се річ звісна худа єму самому. Фактом є однак, що двірник не покрав до тепер навіть тих зобовязань, які предвиджені в прелімінари.

У так не помятив сурьби громадської. Моша громадська внесла минушого тирьня на громаду судову скаргу о винятєє єї плятні за бліт в показній сумі 720 ж.

Єі гроші двірник зурьив на інші цілі, не мятєєи моші. Знов Feibich Stein провадить на громаду ездивуєєю за 115 ж і вше зробив для громади кошту в 273 ж, отже більше як половину цілого дови.

Така господарка руйнує громаду і підписані роблять Зиділ Краєвий відповідальний за ту господарку. Зиділ Краєвий не повинен тасерувати робовє-

Go

Русского Крестов Похода

Сербия

Вспомогательные сведения о
русском Походе на Балканы и
сербскую войну в 1813 г.

I

Сербия в 1813 г. была
еще в руках французов, и
не было никаких сведений о
русском Походе в Сербия.
Французы не знали, что
русские войска уже в Сербии.
Французы считали, что
русские войска еще в
Балканах. Французы
не знали, что русские
войска уже в Сербии.
Французы считали, что
русские войска еще в
Балканах.

II

Сербия в 1813 г. была
еще в руках французов, и
не было никаких сведений о
русском Походе в Сербия.
Французы не знали, что
русские войска уже в Сербии.
Французы считали, что
русские войска еще в
Балканах.

N° 50

Rostoki, 31. März 1909

172

Erklärung über die
Bekanntmachung vom 12. Januar 1909

A

des Bukowinaer Landesausschuss

in Czernewitz

Unter der nun folgenden Bekanntmachung
des Jahres 1909 N° 529 wird nachfolgender Be-
trag festgestellt:

Die bezügliche Bekanntmachung ist zwar un-
vollständig, weil dieselbe nicht klar dar-
stellt, dass die nachfolgenden Angaben
die Gesamtschuldung bis zur Höhe des
Hauptbetrags vom 1. April 1909 in der Höhe von
18. 000 Mk. nach dem Schluss der Rechnung
und der dafür bestehenden Verbindlichkeiten
betreffen, ohne dass jemand dagegen Eins-
pruch erheben könnte.

2)

Es ist genau richtig, daß unter der Gemein-
 schaft die Aufsicht, aber es ist das auf
 einen Einverständnisfall im Jahre 1907 zu
 rückzuführen. Im Jahre 1907 sind nämlich
 ca 60 Häuser verblieben und der Rest
 hat, darunter mehrere, Klaffen ge-
 baut. - Diese Bauverhältnisse sind für unser
 so Jahre nicht zu übersehen und werden die Rück-
 zahlungen so beträchtlich, daß die Gemein-
 schaft nicht bestanden hätte. - Die Gemein-
 schaft. - Das heißt man muß sich nicht
 über, als mit der Gemein- schaft das nächste
 Klassenverhältnis und demgemäß in den
 Jahren 1906 und 1907 nicht über 70% Gemein-
 schaft für die Gemein- schaft. - Bis zum
 Jahre 1906 ist das nicht die Gemein- schaft, nicht
 75% Gemein- schaft, nicht zu werden,
 welche die Gemein- schaft der Gemein- schaft
 nicht zu werden.

Die Gemein- schaft, was die Gemein- schaft der
 Gemein- schaft in den letzten Jahren, die Gemein-
 schaft für die Gemein- schaft 480k. Die Gemein-
 schaft der Gemein- schaft der Gemein- schaft
 nicht zu werden, welche Gemein- schaft nicht
 etwa ca 30% der Gemein- schaft. - Die Gemein-
 schaft nicht die Gemein- schaft der Gemein- schaft
 die Gemein- schaft der Gemein- schaft der Gemein-
 schaft der Gemein- schaft der Gemein- schaft
 die Gemein- schaft der Gemein- schaft der Gemein-
 schaft der Gemein- schaft der Gemein- schaft

Зміст

Передмова	3
Сільське самоврядування. Двірські обшари	7
Крайові президенти у системі влади	54
Державні службовці – опора владних структур краю.....	74
Депутат і співголова крайового парламенту.....	91
Суд і судочинство у підтриманні діяльності владних структур.	107
Габсбурги на Буковині – символи і реалії у зміцненні влади в краї.....	130
Додатки	152

Наукове видання

Ботушанський Василь Мефодійович

Нариси
з історії формування і функціонування
владних структур на Буковині
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Редактор: І.Т. Яворська
Комп'ютерний набір: Г.В. Чайка, С.А. Чайка
Комп'ютерна верстка: О.С. Яворський

Папір офсетний. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 9,18. Зам. № 65. Тираж 100 прим.
Виготівник: Яворський С. Н.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ЧЦ №18 від 17.03.2009 р.
58000, м. Чернівці, вул. І. Франка, 20, оф.18, тел. 099 73 22 544